

היספניה יודאיקה

כתב־עת לחקר תולדות יהודי ספרד ופורטוגל ותרבותם

עורכים: יום טוב עסיס ורחל איבנייס–ספרבר

כרך 8 תשע"א / 2011

היספניה יודאיקה
המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל
האוניברסיטה העברית בירושלים

תוכן עניינים

החלק העברי

א	ירון בן-נאה, קהלים וקהילות יהודיות באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז
לז	אברהם דוד, דון יצחק אברבנאל ובני משפחתו בדרום איטליה בעשור האחרון של המאה הט"ו ובראשית המאה הט"ז

החלק הלוועזי

Editorial	1
<i>Articles</i>	
Yom Tov Assis, The Jewish World after the Expulsion: From Destruction to Revival	5
Eleazar Gutwirth, <i>Acutissima patria</i> : Locating Texts before and after the Expulsions	19
Schulamith C. Halevy, Blood in the Church: The Inquisition against Hernando Alonso	39
Raquel Ibáñez-Sperber, Joan Lluís Vives y los suyos: apuntes para una psicohistoria	57
Renée Levine Melammed, Adapting and Adopting: Conversos and the Sephardi Diaspora	85
José Ramón Magdalena Nom de Déu & Meritxell Blasco Orellana, De <i>judaica y sefardica</i> en el <i>Retrato de la Loçana andaluza</i> de Francisco Delicado	95
Vesna Miović, Jewish Life in Sixteenth-Century Dubrovnik	111
Gérard Nahon, Saudade: Portuguese Testimony to Jewish Nostalgia in Jerusalem and the Galilee in the Sixteenth Century	125

James W. Nelson Novoa, The Peninsula Hither and Thither: Philosophical Texts in Vernacular Languages by Sephardic Jews before and after the Expulsion	149
Eliezer Papo, Filling Lexical Gaps: Spanish as Ibn Verga's First Language of Reference	167
Hilary Pomeroy, The Sephardi Romancero: Its First Century	181
Dora Zsom, “ <i>But the Name of the Wicked will Rot</i> ” (Prov. 10:7): Names Used by Conversos in the Responsa Literature	193
<i>Bibliography and Manuscripts</i>	
BIBLIOGRAPHY	217
Nitai Shinan, Spanish Manuscripts of Works by Authors Expelled from Spain	259
Nadia Zeldes & Abraham David, The Literary Legacy of the Sefardi Refugees: Manuscripts and Early Print Editions. Exhibition Catalogue	269
<i>Author's Guidelines and Transliteration</i>	285
<i>Contributors</i>	287

קהלים וקהילות יהודיות באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז*

ירון בן-נאה

Jewish Congregations, Communities and Communal Organization in Sixteenth Century Ottoman Empire

Yaron Ben-Naeh

During the second and third decades of the sixteenth century the congregation (kahal) appears as the organizational frame in which private and communal life in ottoman cities (less in the Arab provinces) took place. The state did not forbid or care about the separatist tendency, and acknowledged them. In this first phase, during the sixteenth century, the congregation united people originating from the same city, province or country, who emigrated to the Ottoman east. It is only natural that we soon discern Iberian institutions and forms in this social unit. The synagogue (in ladino: kal) was the core of communal life, place of worship according to a specific custom, and also the only site for large political gatherings. Its members usually dwelled in its vicinity.

A set of ordinances (haskamot, takanot) regulated most aspects of communal life: the election of its leaders, the taxation, its' relation with other congregations in the city etc., under pain of ban for those who did not abide. The elected leaders were in charge of the whole negotiation process concerning the taxation, the management of communal assets, and the arrangement of various services which the congregation offered: the synagogue, court, basic education and torah learning, kosher food, burial etc.

As from the late sixteenth century, there appears a tendency for splitting into smaller congregational groups, but at the same time a process of creating supra-congregational, city-wide frames. The origin as the basic criterion lost its importance, and from now on, local or even professional identity was the common base for congregational linkage. The old congregational frame survived until the last days of the empire, but only as a meaningless and non-relevant name.

במהלך כיבושיו של סלים הראשון (1512—1520) צורפו לתחומי האימפריה העות'מאנית שטחי סוריה, ארץ ישראל ומצרים, שבמאתיים וחמישים השנים שקדמו לכך נשלטו בידי הממלוכים, שבירתם קהיר. בימי יורשו של סלים, סולימן 'המחוקק', המכונה בפי האירופאים "המפואר" (1520—1566), נמשכה תנופת הכיבושים לאורך חופי צפון אפריקה ומאוחר יותר בצפון הבלקן, שם הגיעו צבאותיו עד חומות וינה. ראשוני המגורשים מחצי האי האיברי הגיעו אפוא בו זמנית לתחומי האימפריה העות'מאנית

ולתחומי המדינה הממלוכית — ורק בשנת 1517 הם היו ליחידה מדינית אחת, תחת שלטונו העליון של הסולטן. אין לצייר הגירה חד-פעמית, מהירה, אלא תנועה גלית של מגורשים ומהגרים — מהם עושים את דרכם היישר אל המזרח, אחרים מגיעים לאחר חניות קצרות או ממושכות במרוקו, בצפון אפריקה או באיטליה. רבים לא מצאו מנוח גם באימפריה גופא, ומסיבות מגוונות נעו ונדו עד שהתיישבו באתר כלשהו, לרוב מרכז עירוני-מסחרי על צומת דרכים חשוב. לא רק שהתנועה לא הייתה ישירה ומהירה, אלא שהיא הייתה דו-כיוונית: יחידים וסוחרים סובבו בין ערי האימפריה, ובין האימפריה לערי איטליה. מהם אף שבו לחצי האי האיברי לפרקי זמן שונים — לצורכי מסחר, ביקורים משפחתיים, או סיוע רוחני לאנוסים. לאחר גלי המגורשים במפנה המאות הט"ו והט"ז, הנאמדים בכחמישים אלף נפש, הגיעו מחצי האי האיברי, במיוחד לאחר שנות השלושים, עוד ועוד אנוסים לשעבר, והם חיזקו את היסוד האיברי בקהילות החדשות. משלהי המאה הט"ז ואילך השתנה כיוון ההגירה העיקרי של האנוסים המבקשים לחזור ליהדות, והם פנו למערב אירופה ולעולם החדש. מכל מקום, יש מהם שהוסיפו להגיע למזרח עוד במאה הי"ח.

בראשיתו היה הקהל קבוצת אנשים בני מוצא זהה, ולהם שפה, מנהג, זיכרון ותודעה עצמית משותפים. מטרתם הראשונית הייתה לאפשר לעצמם, יחידי הקהל, לחזור ולנהל חיים יהודיים במתכונת הקרובה ביותר לזו שקיימו קודם הגעתם למקומות יישובם החדשים.

גם אם באסתנבול מצאו המגורשים קהלים של יהודי ביזנטיון — רומניוטים — ועל פי דגם התארגנות קהלית זו יסדו את קהליהם, אין לשער שמודל זה ניצב לפני כלל המתיישבים בקהילות אחרות באימפריה, קרובות ורחוקות. התארגנויות על פי מוצא נמצאו כבר במצרים מאז התקופה הפטימית, ובקהיר חיו יהודים מקומיים, מגרבים, ארץ ישראלים ובבלים אלו בצד אלו. לדעת דפוס ההתארגנות ביחידה הארגונית הקרויה "קהל" נבע מצירוף גורמים: נטייתם הטבעית של יוצאי עיר, או אזור גאוגרפי, החולקים ניב לשוני, מנהגי תפילה ומורשת תרבותית להתאחד מחדש; ההכרח להתקבץ במקומות תפילה קטנים, שלא הכילו אלא כמה עשרות גברים — מחמת האיסור הידוע על הקמת בתי כנסת חדשים; וכנראה גם נכונותו של השלטון להכיר בקיומן של קבוצות נפרדות.

כמדינות מוסלמיות אחרות, גם המדינה העות'מאנית העדיפה לנהל את ענייניה עם הנתינים כשהם מאורגנים בקבוצות ומיוצגים על ידי הנהגה אחראית הממלאת תפקיד מתווך, שהשלטון האציל עליה מסמכותו.¹ אוכלוסיית הנתינים (רעאיה) בערים הייתה מאורגנת על בסיס דתי (מוסלמים: אַה־ל־י אַסְלַאם, מְסַלְמִין); ושאינם מוסלמים: דְ'מִי, גִ'ייר־י מְסַלְמִים, פְּפֻקְהִי), על בסיס מקצועי (גילדות) וגאוגרפי (שכונות). בעוד אצל מוסלמים ונוצרים הייתה השכונה (מחלה) יחידת הארגון הבסיסית,² הרי אצל היהודים שימש הקהל בתפקיד זה. כך אירע אפוא שהיהודי הבודד

¹ לדעות השונות בנושא ה'מֶלֶת היהודי' ראה ח' גרבר, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16—17: כלכלה וחברה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 24—20; א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 9; A. Cohen, "On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth Century", B. Braude & B. Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, II, New York-London 1982, pp. 8-18; B. Braude, "Formation of Myths of the Millet System", *ibid.*, pp. 69-88

² העדות הנוצריות (יוונים וארמנים) הונהגו באופן רשמי על ידי פטריארך. בני עדות אלו התגוררו ברבעים שונים והיו נתונים במידת מה למרותם של כמרים והכח'יא המקומי. על הנוצרים בעיר ויריה שבבלקן ראה E. Gara, "In Search of Communities in Seventeenth Century Ottoman Sources: The Case of the Kara Ferye District", *Turcica* 30 (1998), pp. 135-161

היה יחיד של קהל מסוים (ג'מאעה), ובן לעדה (טאאָפּה) היהודית המתגוררת בעיר פלונית. במקרים רבים, למשל במסמכי בית הדין השרעי, צוינה במגעיו עם השלטון שייכותו הקהלית. הארגון הקהלי וההכרה בקהל כיחידה מוכרת, אם כי לא ישות רשמית, נתייחדו ליהודים. בדרך כלל חברי הקהל התגוררו בשכנות קרובה, והתקיימה ביניהם אינטראקציה מתמדת — ברחוב, בחצר ובבית הכנסת — ותוצאתה סולידריות {אחוזה} רבה, אך גם טינות, מריבות וסכסוכים.

קיימת אי-בהירות ביחס להתארגנות הראשונית — העשורים הראשונים לאחר הגירוש היו בוודאי קשים, כמעט כאוטיים. במהלך המחצית הראשונה של המאה ה־17 הלכו והצטללו המסגרות הארגוניות — הקהלים, קבוצות של יחידים ומשפחות המאוגדות על פי עיר מוצאם, או ארץ מוצאם — וכך אנו מוצאים קהלים ששמותיהם: איבורה, ליסבון ופורטוגל, קסטיליה, ארגון, טולדו, איטליה, סיציליה, מסינה ועוד. בשאלה שעניינה קהל ליסבון בסלוניקי נגלים בבירור יסודות הקיום הקהלי, ובהמשך עוד אשוב לתפקידיו של הקהל:

עוד טוענים הנזכר[רים] שהם אינם חלוקים במהאלה רק בבית לבד ועוד שהם לא חידשו בית הכנסת שמדרש קדום הוא והחולק טוען כי אף בהפרידם בית הכנסת לבד בלתי שיהיה מה[מ]חאלה [!] [...] כי בית הכנסת נקרא במקום שיש פרנסים וחברת קברים וגובי[ם] תמיד וצדקה וכל עניני בית הכנסת מה שאין כן במדרש.³

ההשתייכות לקהל נקבעה על פי רישומו של היחיד, ראש המשפחה, בפנקס משלמי המס, ועל פי מקום התפילה הקבוע שלו. הקהלים הקפידו לשמור על יחידה וביקשו גם לצרף חברים חדשים, בעיקר משלמי מס אמידים, כדי שייצו בנשיאת הנטל שהוטל על אנשי הקהל. הסכמות רבות אסרו מעבר בין הקהלים, ואפילו אסרו תפילת קבע בקהל אחר. עוד ראוי לציון העיקרון של האוטונומיה הקהלית: כל קהל היה עצמאי במנהגיו, בפסיקותיו ובדרכי התנהלותו, במיוחד בסלוניקי. שמץ מאווירת הדור הראשון — הגירה מתמשכת, ניידות, ורצון לקבוע גבולות — משתקף בשאלה מסלוניקי:

הסכמה. יום שבת קדש י"ז לחדש תמוז הרפ"ה בהיות חכמי העיר הזאת ופרנסי וממוני ומנהיגי כל הק"ק אשר בשאלוניקי מקובצים לעיין בענינים מה צריכים לתקון הכללות ובכללם ראו כי רבו המתפרצים לחלוק ולקנטר ולצאת מדרך הכלל ופוסחים על ב' סעיפים להעשות מחאל"ה בפני עצמה בהלקט אחד מעיר וב' ממשפח' [ה] להעתיק שמותם מספר הק"ק אשר היו נכתבים עמהם [...] ויש גם כן שקובעים דירתם בעיר הזאת ומעתיקים שמותם בעיר אחרת להקל מעליהם [...] ויש גם כן באים בכל יום.⁴

בשאלה מצפת (ככל הנראה משנת של"ה), שעניינה קהלי הספרדים בעיר, באים לידי ביטוי הן עקרון היסוד של השייכות לקהילת המוצא (למשל, התחבטו השואלים באיזו מידה אדם שאביו יצא מחצי האי האיברי ורק אחר כך עבר למזרח שייך לקהילה, ואם הבן יצטרף לקהל איטלקי או ילך על פי ייחוסו). לשון הדיבור מצטיירת כאן יותר ממטפורה גרדא — היא המגדיר החשוב ביותר של הזהות העצמית:

³ ר' יצחק אדרבי, דברי ריבות, שאלוניקי שמ"ב, ס, כב ע"ג.

⁴ שם, נט, כב ע"ב–ע"ג. בהמשך נדונו איסור המעבר בין קהלים ואיסור ייסוד קהלים חדשים.

ועשינו תקנות בכל הקהלות יצ"ו על כל הבאים מח"ל [=מחוצה לארץ] מדי שנה בשנה ממלכות תוגרמא ומלכיות אחרת שכל א' ילך לבית הכנסת של בני לשונו כדי שמתוכם יתפרנסו ויחסו עניי עם בני הלשון ההוא ומפני כי הספרדים מגרוש ספרד הם רבים משאר כל לשון ולשון משאר הלשוניות הוצרכו להם שתי בתי כנסיות אשר בנו, שםם קהל גדול וקהל בית יעקב, ובתחלה היה כיס אחד לכ"ו]לם לצדקות ולמסים ולארגוניות.⁵

בהמשך דבריו גינה הפוסק את המאבק בין הקהלים על צירוף וניכוס היחידים עשירים המגיעים אל העיר, ואת אטימות לבם של מנהיגי הקהל הגדול, המרוששים את קהל בית יעקב ואינם מסייעים לענייהם וכו'.

עם הזמן התברר הצורך בשיתוף פעולה בין הקהלים, והתהוו מסגרות פעולה וגופי הנהגה עירוניים, על-קהליים — וענייניהם היו הן משא ומתן עם השלטונות, בעיקר בתחום המיסוי; הן דיון בסוגיות יהודיות פנימיות, כגון פרשיות הכח"א שאלתיאל, חרם אנקונה, החרמת המלשין נגד דון יוסף נשיא, תקנות החזקות ועוד. כלל קהלי העיר יצרו את הקהילה — לדוגמה, קהילת אסתנבול, קהילת מניסה, קהילת ינינה, קהילת צפת.

בסוגיית הארגון העירוני, קהלים יוצאי ספרד בערים "מעורבות" הקדימו להתאגד אל מול ה"אחרים". קיימות ידיעות בעניין זה בבירה, וידיעות בודדות מלמדות על התארגנות של קהלי הספרדים במקומות אחרים. למשל, נזכרים "השבע ק"ק מהספרדים" בסלוניקי, וכך היה כנראה גם בצפת.⁶ במחצית השנייה של המאה הט"ז פעלו בקהילות הגדולות והבינוניות באנטוליה ובבלקן כוחות ששינו את דגמי הארגון והקיום המשותף. מחד גיסא גברו מגמות הפילוג והפירוד בקהלים הקיימים, אך מאידך גיסא נתחזקה בערים הגדולות הנטייה לשיתוף פעולה ברמה העירונית הכוללת, בעיקר לצורך תיקון תקנות ולקביעת הסדרי מיסוי לנוכח התגברות קשיים כלכליים.⁷

בארגון הקהלי עצמו לא היה די. היה צורך להסדיר ולמסד את היחסים בין קהלי העיר. יוסף הקר מצא כי במאה הט"ז אפשר להבחין בשני דגמים:

א. "האסתנבולי". דגם זה אפיין בעיקר את הפרובינציות העות'מאניות באנטוליה ובמזרח,⁸

⁵ ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ח"ג, ונציה ש"צ, מח, קכא ע"א—ע"ב.

⁶ על התארגנות נפרדת של יוצאי ספרד ופורטוגל בסלוניקי ראה דברי ריבות, נו, כא ע"ב; י' הקר, "החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז: פרק בתולדות החברה היהודית באימפריה העות'מאנית ויחסיה עם השלטונות", עבודת דוקטור, ירושלים תשל"ט, עמ' 260—259, ושם הערה 341. על צפת העיד המב"ט: ראה ר' משה מטראני, שאלות ותשובות, ח"ב, ונציה ש"צ, ספירה שנייה, מח, קכא ע"א—ע"ב.

⁷ אין אלו מגמות סותרות, אלא מישורים שונים: פיצול במישור הקהלי, בעוד במישור העירוני נשמרה אחדות אינטרסים. יש להבחין גם בין שיתוף פעולה לצורך זה או אחר, ובאופן בלתי סדיר (לפי הדגם הסלוניקאי), לשם הקמת כוללות מסודרת, שעיקרה הנהגת-על במהלך המאה הי"ז.

⁸ על כך ראה למשל ר' יהושע בנבנשת, שער יהושע, ח"ב (מהדורת ע' בר-שלום, ירושלים תשנ"ב), צב, קמה ע"א ואילך. על צפת ראה י' הקר, החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז, פרק בתולדות החברה היהודית באימפריה העות'מאנית ויחסיה עם

ונראה כי יש לקשור אותו למורשת ההנהגה של הקהלים הרומניוטים בתקופה הביזנטית, ולאופיו הריכוזי של השלטון העות'מאני.⁹ לעשרות הקהלים היהודיים בבירה הייתה הנהגת-על שנתכנסה באופן קבוע. הכרעות נתקבלו בו ברוב קולות וחייבו את כלל קהלי העיר, ובכללם גם את המיעוט שלא הסכים להן מלכתחילה, באופן שהאוטונומיה הקהלית הייתה מוגבלת, קרי עקרון כפיית הרוב על המיעוט חל גם במישור הקהלי, והכרעות נתקבלו בהתאם (עוד בנושא זה להלן). על החסרונות של שיטה זו פיצה חופש הניידות בין הקהלים, חופש שהיה ממאפייניה של קהילת אסטנבול במאה הט"ז והי"ז.¹⁰

ב. הדגם "הסלוניקאי". דגם זה נתקבל בעיקר בקהילות יוון ומקדוניה, שנמצאו בתחום ההשפעה הקרוב של סלוניקי, ובמידה פחותה ברחבי הבלקן.¹¹ שיטה זו העניקה מידה רבה של אוטונומיה לקהל הבודד בהשוואה לכלל קהלי העיר. לא היה אפשר לכפות את הכרעת הרוב על הקהל הבודד, שנחשב "עיר" בפני עצמה, וכל קהל היה חופשי להחליט אם ברצונו להצטרף להסכמות הכוללות. יסוד בולט אחר היה שעבודם של היחידים לקהליהם, ואיסור על עזיבת הקהל ומעבר לקהל אחר, איסור שנקבע כנראה כבר בראשית המאה הט"ז.¹² הסכמת העיר משנת שע"ז (1617) אף מנעה כל התקשרות בין הקהלים, ואסרה על התקשרות פנימית בתוך הקהל עצמו, על מנת לשמור על אחדותו כלפי חוץ ועל כוחו כלפי פנים.¹³

השלטונות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ט, עמ' 241 הערה 275.

⁹ רמז לריכוזיות, עד כדי היעדר הנהגה קהלית עצמית, נמצא באחת מתשובות הראנ"ח שעניינה כפיית עמדת הרוב על המיעוט. ראה ר' אליהו ן' חיים, שאלות ותשובות, [קושטא חש"ד], צח, קמג ע"א.

¹⁰ הקר, החברה היהודית עמ' 244—237; הנ"ל, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מנית במאה הט"ז: קהילה וחברה", ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 467. על המאה הט"ז ראה י' בן-נאה, החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז (איסטנבול, שאלוניקי ואיזמיר), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 140 הערה 15. על החופש לעבור מקהל לקהל בזמן העריכה ראה עדות במקור מן המאה הי"ז: ר' משה ן' חביב, שאלות ותשובות, מהדורת מכון חכמת שלמה, ירושלים תש"ס, חו"מ, רל, תרנה ע"א.

¹¹ דוגמות מפטרץ, ארטה וערים אחרות במאה הט"ז הובאו אצל הקר, החברה היהודית, עמ' 245—237, ושם, בנספח ט. למשל, באחת מערי הבלקן נמצאה בראשית המאה הי"ז "כת" של שלושה קהלים ספרדיים מול קהל אשכנזי. ראה ר' מאיר מלמד, משפט צדק, ח"א, סלוניקי שע"ה, כ, פא ע"ג.

¹² לנוסח הסכמת סלוניקי משנת רפ"ה ראה דברי ריבות, נט, כב ע"ב.

¹³ י"ר מלכו וא' אמארייליו, "ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו", ספונות ב (תשי"ח), הסכמה טו, עמ' נ-נא. לא ברור כיצד ליישב הסכמה זו עם דברים בדבר ביטול האיסור הישן, המופיעים בתוך ר' יעקב לבית הלוי, שאלות ותשובות, ונציה שצ"ב, כלל ה, מו, פו ע"ג.

השלטונות עצמם הבחינו בין שתי קבוצות קהלים בבירה, וחלוקה זו התקיימה גם במאות הי"ז והי"ח: גוש קהלי ה"סורגונים", שנקרא "כללות הק"ק בני רומניה יצ"ו" (ובקיצור ק"ק רומניה), היה גוף ריכוזי ותיק ורב עצמה, וממוסדותיו היו בית דין גדול ו"הרב המנהיג כל הקהלות". ראשית ההתארגנות הרומניוטית העל-קהלית קשורה כנראה לחובתם של מנהיגי הקהלים לדאוג לתשלום מרוכז, או לכל הפחות לערבותם הכוללת לתשלום מיסיהם כבר במאה הט"ו.¹⁴ הגוש השני - כלל את קהלי ה"כנדי גלן", כלומר המהגרים מרצון אל העיר, מרביתם יוצאי חצי האי האיברי, אשר היו מאורגנים במסגרת רופפת ופחות מחייבת ממסגרתם של הרומניוטים.¹⁵ במחצית השנייה של המאה הט"ז היה בבירה גוף עליון שהיה קרוי "הוועד הכולל" או "המעמד הכולל". גוף זה, שלא ברור אם התכנס במועדים קבועים, מנה כמה עשרות אנשים שייצגו את כל קהלי העיר. בראשו עמדו ארבעה או חמישה אנשים: שני נציגים של קהלי הספרדים, רומניוטי אחד או שניים, וקראי אחד, באופן ששיקף את יחסי הכוחות המספריים והפוליטיים בקהילה.¹⁶ תפקידו היה ייצוג הקהילה היהודית בעיר במגעים עם השלטונות ותיקון תקנות והסכמות¹⁷ — כלפי פנים הוא נתפס כגוף מתאם, שתפקידו לייצג את האינטרס של בני הקהילה בתחום מסוים, אך נמנעה ממנו הסמכות לתקן והיכולת לפגוע באוטונומיה של קהל בודד.¹⁸

במחקרו של הקר על סלוניקי הוא עמד על קיומם של כינוסים "אד הוק" בעיר במאה הט"ז.

¹⁴ שו"ת ראנ"ח, מט, פ ע"ד. במקור אחר נזכר בית דין גדול של "הקהלות הקדושות של רומניה יצ"ו" (שו"ת ראנ"ח, ג, מב ע"ד). לכינוי "ק"ק רומאניאה" ראה לדוגמה ר' יחיאל באסן, שאלות ותשובות, קושטא תצ"ז, מב, כז ע"ב; ר' יוסף מטראני, שאלות ותשובות, ח"ב, ונציה ת"ה, יו"ד, יו, כ ע"ב. עוד ראה י' הקר, "שיטת ה'סורגון' והשפעתה על החברה היהודית באמפריה העות'מאנית במאות הט"ו-הי"ז", ציון נה (תש"ן), עמ' 71.

¹⁵ המגעים סביב חרם אנקונה הם דוגמה טובה להתארגנות, לכינוסים ולפעולה משותפת בנושא בלתי רגיל שעלה על הפרק. על כך ראה ר' יהושע צונצין, נחלה ליהושע, קושטא תצ"א, מ, מה ע"ד—מו ע"ד, ושם נזכרים "העשרה קהלות אשר מבני ספרד אשר פה קושטאנדינה" (מו ע"ד).

¹⁶ תעודות עות'מאניות מן העשורים האחרונים של המאה הט"ז מזכירות גוף ובו שני נציגים מקהלי ה"סורגון" ושני נציגים מקהלי ה"כנדי גלן". ראה A. Danon, "Documents Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *JQR* 17 (1926), docs. 32–33, pp. 255–257; A. Refik, *Istanbul Hayati*, I, Istanbul 1930, docs. 19–20, pp. 55–56. בהסכמה משותפת בעניין מס העבדים בשנת ש"ע חתומים שלושה קראים ושלושה רבנים. ראה ש' אסף, "לתולדות הקראים בארצות המזרח", ציון א (תרצ"ו), עמ' 209–210.

¹⁷ "כי מנהג הקהלות אשר בארץ שאנשים מבני ישראל מתמני'ם] על הקהלות והם הנועדים לעתים מזומנים כלם כאחד לפקח בכל הדבר'ם] הכוללים לעיר ועל פיהם יהיה חשבון עולי המלכות". בהמשך נזכר "הוועד הכולל של הקהלות" (ר' אליהו ן' חיים, מים עמוקים, ונציה ת"ז, ספירה שנייה, נב, עט ע"א).

¹⁸ מים עמוקים, ספירה שנייה, נב, פא ע"א.

מוסד על-קהלי קבוע לא נתקיים עד ראשית המאה הי"ז, לבד מחברת תלמוד תורה הגדול, שלא הייתה גוף מנהיג אלא חברה שתחומי פעולתה נרחבים במידה בלתי רגילה.¹⁹ בית ה"מעמד" הסמוך לה שימש ארכיב ומרכז לפעילותה של ההנהגה העל-קהלית בעיר. הסכמות סלוניקי מן העשור השני והשלישי של המאה הי"ז מזכירות "משמרות" המנהלות את ענייני העיר. לא ברור מתי הוקמו, אך יש לשער כי היזמה למינני הנהגה כוללת נבעה מן המשבר שנקלעה אליו הקהילה מאז העשור האחרון של המאה הט"ז ונועדה ללכד את הכוחות. בהסכמת ראשיהם של קהלי סלוניקי משנת שע"ד (1614) נקבע לכונן ארבע משמרות להנהגת "כולל די לה סיב'דאד".²⁰ בהסכמה מחודש טבת שנת שפ"ה (ראשית 16251) נזכר מינני של שלוש משמרות כדי שתעסוקנה בכל ענייני הקהילה. הקמת ההנהגה המשותפת פגעה בעקרון האוטונומיה הקהלית, שאפיין את דגם הארגון של סלוניקי במאה הט"ז, והייתה כרוכה במחויבותו של המיעוט לקבל את הכרעות הרוב, בעיקר בענייני הציבור, ובכלל זה המיסוי.²¹ התגברות המגמה הריכוזית ניכרת היטב בהסכמה שנתקנה בעיר בחודש סיוון שע"ז (1617), הדורשת אחדות מלאה ("אונה קומוניטה, און פואיבלו, און אחדות"), ואוסרת בתוקף כיתתיות ופעילות אופוזיציונית מכל סוג בנימוק של טובת הקהלים ושלומום.²² קשה להניח כי כוח הכפייה של הרוב נגע גם לענייני הלכה ומנהג, וגם אין לשער שלמישהו היה עניין לעשות זאת.

כאמור, ארגון המוסד על מוצא משותף היה אופייני למאה הט"ז והט"ז, והוא ניכר בשמות הקהלים שקמו אז בבירה ובשאר ערי האימפריה. תחילה נהגו כך הרומניוטים, שהוגלו באמצע המאה הט"ז לאסתנבול והתארגנו בה בקהלים על פי ערי מוצאם באנטוליה או בבלקן (דוגמת איסטיפ, זיתון ויאנבול). קהלי הספרדים והאיטלקים שנוסדו כיוכל שנים אחריהם נטו להיקרא על שם ערים (טולדו, איבורה, ליסבון), אזורים או ארצות מוצא (קסטיליה, אראגון, סיציליה, קלבריה, פוליה, פורטוגל). כן שימש "גירוש", או "גירוש ספרד", לשמות קהלים, ודוגמתם

¹⁹ י' הקר, "יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז – קהילה וחברה", ח' ביינארט עורך, מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 467; והדברים נרמזים כבר בעבודת הדוקטור שלו: הקר, החברה היהודית, עמ' 244–248, 258–249. על גוף עירוני לטיפול במיסוי ראה למשל ר' יוסף ו' עזרא, משא מלך (מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשמ"ט, עמ' קנ). באחת מדרשותיו של ר' שלמה לבית הלוי נזכר כינוס חירום בשנת של"ג. ראה ר' שלמה לבית הלוי, דברי שלמה, שאלוניקי שנ"ו, קצא ע"ג. כן ידוע על "מעמד חכמי הקהלים", שאף הוא לא נהג להתכנס בצורה סדירה. על כך ראה הקר, החברה היהודית, עמ' 253–255.

²⁰ מלכו ואמארייליו, ילקוט הסכמות, הסכמה יג, עמ' מז–מח. על הסכמה זו חתמו עשרים ושישה אנשים, ועובדה זו מרמזת שראש קהל אחד היה עשוי לכהן בראשות של יותר מקהל אחד, או שמדובר בקהלים ראשיים בלבד.

²¹ בשלהי המאה הי"ז מסר מקור מסלוניקי: "דאף על גב שכל קהל וקהל נחשב כעיר בפני עצמה בעניינים הנוגעים לכוללות העיר כגון מסים וארנוניות הכולל כולם חבירים ומשימים בני אדם הראויים להנהיג את הציבור [...] וכל ענייני הסכמות ותקנות [...] ילכו אחרי הרוב [...] ובכל ענין אין המיעוט יכולים לכופ את הרוב". ר' שמואל יצחק מודיאנו, נאמן שמואל, שאלוניקי תפ"ג, צג, קכא ע"ג.

²² ללשון ההסכמה ראה מלכו ואמארייליו, ילקוט הסכמות, הסכמה טו, עמ' נ–נא.

נמצאת כמעט בכל אחת מקהילות האימפריה. במחצית השנייה של המאה הט"ז ניכרת הופעת מודל חדש — קהלים המתארגנים ביזמת אדם בודד — ותופעה זו התגברה במאות שלאחר מכן. בקהלים אלו, שם הקהל מנציח את המייסד, אשר תרם את המבנה ששימש בית כנסת קהלי, וכך יצר את היסוד לקיומו של הקהל החדש. אלו הופיעו כבר באמצע המאה הט"ז (דוגמת ק"ק לוויית חן בסלונקי, וק"ק סניורה' (או 'גברת') באסתנבול, שניהם על שם דונה גרציה נשיא). גדול במיוחד היה מספרם של קהלים מטיפוס זה שנוסדו במאה הי"ז בקהילה החדשה שצמחה במהירות באזמיר: ק"ק ק' קיש (הקרני גם ששון), ק"ק פינטו וק"ק אלגאזי.

היציבות הדמוגרפית, המצב הכלכלי השפיר, הביטחון הפיזי ותחושת הביטחון הקיומי אפשרו פריחה של קהלים והקהילות באמצע המאה הט"ז. גודלם של קהלים נע בין עשרות בודדות למאה וחמישים בתי אב, ולעתים אף למעלה ממאתיים.

בתקופה זו אפשר כבר להבחין בבירור בשני רכיבים דומיננטיים בחיים הפוליטיים של הקהל: המורשת האיברית מחד גיסא, והשפעת הסביבה העות'מאנית מאידך גיסא. גופי הנהגה וארגון כדוגמת אלו שנמצאו בחצי האי האיברי — ה"מעמד", פרנסי הקהל בכינוייהם השונים ומרביץ התורה, ריבוי הגופים המנהיגים בכלל, גביית מס הגאבילה, ייסוד חברות הצדקה ופעולתן הרצופה היו מוסדות חזקים; ובה בעת הופיעו ביטויים להשפעת הסביבה ושאלית בעלי תפקידים, תואריהם וכינוייהם (כגון ג'מאעת באשי, הכח'א, הזקנים ואחרים) בקהל, ומאוחר יותר בחברות; ואולי גם ההקפדה על היחסים ההיררכיים בהנהגה היא בהשפעת הסביבה. בצד הביטויים הארגוניים באה המורשת האיברית לידי ביטוי בתרבותם של יהודי האימפריה ובחיי היצירה שלהם, ומכוחה נקבע צביונה לדורות.

האזכור של הספרדיות דורש להזכיר עניין נוסף — הדומיננטיות הספרדית. זו לא נוצרה יש מאין, גם לא באחת. תהליך ממושך של למעלה משנות דור הביא לכך, ולעתים — כאשר היה מדובר באתר שכבר חיו בו יהודים — היה כרוך במאבקים לא פשוטים. ריבויים של יוצאי ספרד, כוחם הכלכלי הגובר, ולא פחות מכך, תודעת העליונות שאפיינה אותם — אלו הביאו לניצחונם ולהשתלטותם במרחב העות'מאני כולו. תודעת העליונות התרבותית, היחסנות והגאוונה באו לידי ביטוי בוטה כבר בדבריו של ר' משה ארוכיס בשנת 1509, טרם הושלם תהליך זה:

וידוע הוא שהספרדיים וחכמיהם בזה המלכות עם שאר הקהלות המתחברות אליהם, שבח לאל, הלא הם הרבים, להם לבדם ניתנה הארץ, והם הודה, זיוה והדרה, מאירים לארץ ולדרים עליה. ומי הכניסם שיצאו? הלא כל המקומות האלו ייחשבו אף גם הם לנו, וראוי למעוטים היושבים ראשונה במלכות [=הרומניוטים] בכל ענייני מנהג התורה, ממנו יראו וכן יעשו. [...] הם רובא דמינכר בכמות ואיכות.²³

בסוף המאה הט"ז כבר ניכרה היחלשות של המסגרת הקהלית המקורית, ההדוקה, תלוית המוצא; בגלל מגמות של פלגנות, איבות ומתחים בחברה היהודית, כמו גם תנועה דמוגרפית — לאו דווקא רצונית (נישואים, שרפות, צפיפות, שיפור בתנאי המגורים, ולעתים גם דחיקה בידי השלטונות). בהקשר זה דבריו של ר' יעקב לבית הלוי משלהי המאה הט"ז מאלפים:

ומי יתן את כל עם ה' יחד חברים במקום אחד והיו מתפללים בלב אח' [ד] לאביהם שבשמים על הגאולה והיו נענים [...] כי למה הקב"ה אינו שומע בקולנו, המאוס מאס? הן אל כביר לא ימאס, אלא ודאי כי לענין כזה צרי' [ד] שיהיו כל ישראל יחד במקום אחד

²³ ד' פרענקיל (מהדיר), זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב, מד, מד ע"א—מה ע"א.

מיוחד מתפללים בלב אחד מיוחדים ומייחדים ואז היו נענים ולא ימאס ודאי, אבל עתה הן רבים עם הארץ מפוזרים ומפורדים אחד הנה ואח'ד] הנה [...] אמנם להיות כי בעונות[י]נו שרבו נתמעטו הלבבות ורבו המריבות והאיבות ואין קורא בצדק השלום והאחדות כי האל זר אשר בקרבנו יורישנו גאווה גאה וגאון וזדון ושנאו[ת] וקנאו[ת] איש מרעהו הסכימו בני גלותנו ראשוני[ם] קדושים אשר בארץ המה והמה חכמים מחוכמים להתפלל משפחות משפחו[ת] ללשונות[יהם] בגוייהם ונעשו קהלות קהלות מדינה ומדינה ככתבה וכלשונה ואסיקו להו בשמיהו. [...] והנה רבני דור אחרון מנת חלקנו כי ראו כי גברה יד הקליפי[ה] ועצמ[ה] כח הקטרוג וגדל[ה] שנאו[ת] חנם כי איש בבנו ובאחיו כן גם הם נתנו רשו[ת] בכל מקומו[ת] מושבותיה[ם] בק[ו]שטנדינ"ה רבתי בדעות ופה עירנו עיר גדול[ה] לאלהים להפרד כל קהל וקהל והיה לכמה ראשי[ם] ולא יהיו נענשים בהיותם יחד פני להבים פניהם זה כנגד זה זה לרדוף וזה להדוף והכה איש את רעהו באבן או באגרופ ואין תפלתם נשמע[ת] [...] [פז ע"ב] [...] [ועל דברי מהרשד"ם על הפילוגים באסתנבול:] ואם היו[ם] הוזה היה חי הרב ז"ל היה רואה בעיניו כל הקהלו[ת] כלם נעשו למחצ[ה] לשליש ולרביע ויש מהם בי"א בי"ג בי"ג בט"ו ויותר וקצתם יצאו ובנו בתי כנסיות לעצמם וקצתם הולכים להתפלל במקום אחר וקצתם יושבים מחולקים בכיסיהם ונדבותיהם וחזניהם ושמשיהם וכל דבריהם כב' קהלות ממש.²⁴

ר' יעקב הלוי סבר אפוא כי הארגון הקהלי הפרטיקולרי לא נבע ממודל שראו המגורשים, אף לא מחמת חוסר האפשרות להקים בתי כנסת (חדשים במדינה המוסלמית בכלל, או מבנים שיכילו את כל הציבור היהודי), אלא מתכונת המחלוקת והפלגנות המאפיינות את החברה היהודית, והוא חידש כי מקרוב — בימיו — בוטלו החרמות, השבועות והאיסורים על פיצולים ופילוגים של קהלים, משום שהתגברותם של המתחים והמאבקים בחברה היהודית חייבו מגמה זו.

הנהגה קהלית והנהגה עירונית

הנהגת הקהל ותפקידיה

הארגון העצמי וההנהגה הקהלית מילאו תפקיד מרכזי בחיי הציבור היהודי, ובמובן מסוים ההנהגה שיקפה את דמותם של בני הקהל ואת התמורות שחלו בקרבם במהלך התקופה. כל קהל נזקק לגוף הנהגה שימלא את הפונקציות הכלכליות, הדתיות והסוציאליות שלו, ובעיקר ישמור על המשך קיומו של הארגון הקהלי.

האוטונומיה בבחירת ההנהגה העצמית הייתה רחבה, ובעיקרון השלטון נמנע מעורבות בכך — הן מקביעת הקריטריונים למינוי, הן מכפייה שרירותית של מינויים. מעורבות במינוי של מנהיגי הקהל ובהדחתם הייתה בדרך כלל רק במענה ליזמה של צד בקהל. מקרים מן הסוג הזה הלכו ורבו במאה הי"ז, הן מצד יחידים עשירים ותקיפים שהשתמשו בקשריהם ובכספם כדי להשיג לעצמם או למקורביהם משרות, הן מצד שכבות או גופים שהרגישו מקופחים ומדוכאים ועתרו לשלטון בבקשת צדק.²⁵ על פי רוב אישר הקאצי את המינוי שהובא לפניו, אם כי לא

²⁴ שו"ת ר' יעקב לבית הלוי, כלל ה, מו, פו ע"ג. התשובה עוסקת בפילוג בקהילת זנטה, אך המחבר מפליג לדבר על המציאות המוכרת לו בימיו ובסביבתו.

²⁵ על פנייה של תקיפים ובעלי שררה אל השלטון ראה הקר, יוצאי ספרד, עמ' 472. וראה

ברור אם הליך זה נבע מרצונם של המתמנים, או משום חובה פורמלית.²⁶ פעולתה המגוונת של הנהגת הקהל ומעורבותה בחיי הציבור ובחיייהם של יחידים נבעו מעצם ראייתה את עצמה כבאת כוח של הציבור כולו, וכמייצגת רצונו. ואמנם, אחת מן הבעיות היסודיות בחיי הקהל נגעה לחולשה שנבעה מהיעדר כוח כפייה ממשי, וצורך בהטלת מרות על החברים בו מרצונם הם. סמכותם של מנהיגי הקהל נבעה מבחירתם לתפקיד ומזכיותם במנדט מטעם רוב משלמי המס, מעמידתו של מרביץ התורה לצדם (הן בחתימה על הסכמות הקהל, הן בהטלת חרם, שהייתה הסנקציה הקשה ביותר שנמצאה בידם) ומן ההכרה הרשמית והתמיכה מצד רשויות השלטון העות'מאני.

כדי להבטיח את צינתם של היחידים היו בידי ההנהגה סנקציות אחדות: בהיותה בית דין, חבריה היו רשאים לקנוס כראות עיניהם;²⁷ הם היו רשאים לנדות ולהחרים (בדרגות שונות של חרם) עבריינים;²⁸ להסגיר עבריינים לידי הרשות באמתלה זו או אחרת, גם בעדות שקר, על מנת שזו תשפוט ותעניש אותם — עונשי ממון, עונשי גוף, וכן גירוש מן השכונה או מן העיר.²⁹ לא ברור באיזו מידה הטילו וביצעו עונשי מאסר ומלקות.³⁰ למעשה להנהגה לא היה כוח כפייה ממשי, וקבלת הציבור את עול המנהיגים מלכתחילה ואת פעולתם בחיי היום-יום הייתה ביסודה מרצון.

כאמור, פעולתה התקינה של ההנהגה הקהלית נתאפשרה באמצעות מערכת כללים הקרויה תקנות, או הסכמות, אשר קבעו את מרות ה"ממונים", סמכויותיהם, חובותיהם ותפקידיהם, והעניקו תוקף מחייב לכל מעשיהם. הציבור נדרש לציית להכרעותיהם, ובכלל זה לשלם את המס שהושת על כל אדם. הקהל והנהגתו לא היו מסוגלים להתמודד עם מקרים של עבריינות עקרונית ועיקשת, ואף לא עם התערבות חיצונית כפויה.

למשל פרשת המינויים בק"ק נווה שלום, אסתנבול, כפי שתוארה בשער יהושע, ח"ב, יו"ד, סי' טז.

²⁶ לא ברור לאילו מינויים נדרשה הסכמת השלטון. מצאתי תעודות מינוי של ראשי הקהל והכח'א. על כך בתקופה זו בירושלים ראה כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 43—52, 168—171.

²⁷ ר' יוסף מטראני, שאלות ותשובות, ח"ג, ונציה ת"ה, צט, קיא ע"ג.

²⁸ בהסכמת חכם. ראה מים עמוקים, ספירה שניה, סט, קיד ע"ד; ועוד.

²⁹ לעדויות בנושא זה מירושלים ראה א' כהן וא' סימון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית (המאה הי"ח), ירושלים תשנ"ו, תעודות 3, 17, 237.

³⁰ יש עדויות אחדות לקיומם של בתי סוהר, כנראה בקומת המרתף של בתי כנסת מרכזיים. ראה למשל עדות של הנוסע אנמן שביקר באיזמיר בראשית המאה הי"ח בדבר קיומו של בית מחבוש של הקהילה, בתוך רי"ץ ורבובסקי ומ"ר להמן, "גלות ספרד באזמיר כחמשים שנה אחר מאורעות ש"ץ", א' מירסקי, א' גרוסמן וי' קפלן (עורכים), גלות אחר גולה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 575. עדויות נוספות מגיעות מן המאה הי"ט.

לקהל היו תפקידים חיצוניים - יחסים עם קהלים אחרים בעיר וניהול הקשרים עם השלטונות; ופנימיים — ביצוע פעולות למען הקיום היום-יומי התקין. ברור שככל שהקהל גדול ועשיר יותר, היקף פעולותיו גדול יותר והוא העסיק יותר אנשים בשירותו. בקהל קטן ועני היה אדם אחד יכול לספק את רוב השירותים. להלן כמה מן השירותים החשובים שהעמיד הקהל למען חבריו:

ראש וראשון הוא מקום התפילה — בית הכנסת (ובו פעלו מרביץ התורה, החזן ומסייעיו, וגם השמש). היה זה המוסד הקהלי החשוב ביותר, עד כדי זיהויים זה בזה — המילה "קהל" שימשה כינוי לבית הכנסת, ובלדינו "קאל" הוא בית כנסת. בית הכנסת הוא מוקד חיי הדת; ולא פחות מכך, מרכז החיים הפוליטיים של הקהל, בהיותו מבנה הציבור היחיד ומקום מפגש קבוע ליחידיו. השייכות לקהל נקבעה על ידי התפילה בבית הכנסת הקהלי ורישום בפנקס המס.

אין לראות בחכם הקהל את ראש 'ההנהגה הדתית' כמנגנון מקביל לראש ההנהגה 'החילונית' הנבחרת — החכם נשכר למלא תפקידים מסוימים, ובראשם הוראת הלכה.

במאה ה"ז הוא צבר סמכויות נוספות, ואחריה נעלם לטובת רבנות כוללת. שיפוט עצמי. דיינים נבחרים דנו בכל הסכסוכים בין יהודים, בהתאם להלכה, למרות הבעיה החוקית (בעיקר בנוגע לדיני ממונות). אפשר שאף שולם מס מיוחד לצורך כך ("מס הרב"). במאה ה"ז הדיינים עדיין היו נבחרים לקהל, ולא דווקא מי שהכשרתם משפטית-הלכתית, או שעיקר עיסוקם בכך. בהמשך הזמן קמו בתי דין מיוחדים (למשל

לענייני חזקות הבתים והחצרות), "ממוני איסור והיתר" ו"ממוני עברות".³¹

בית קברות ושירותי קבורה — טיפול בחכירת שטח, הרחבתו, שמירתו וכדומה. הטיפול בגופה, הלוויה והקבורה נמסרו לידי חברה קדישא או חברת גמילות חסדים.

אספקת בשר כשר. לצורך כך הועסקו שוחטים ומנקרים, והבשר נמכר באטלזים ידועים. הקצבים הם שגבו את הגאבילה על הבשר, וידוע כי היו קבוצה רבת כוח.

פילנתרופיה. כאן ניכר המחסור במשאבים בקהילה, ולצורך כך היא הסתייעה בארגונים וולונטריים — חברות צדקה וחסד בתחומים שונים: חברת תלמוד תורה סיפקה מסגרת חינוכית, תחילה לילדי העניים במסגרת המוסד הקרוי "תלמוד תורה", ומאוחר יותר בעבור מרבית התלמידים; חברות גמילות חסדים סעדו עניים וחולים; חברות לוויה וקבורה טיפלו בגוססים ובנפטרים. משלהי המאה ה"ז ואילך גדל מספר החברות והן התמחו בעשייה ממוקדת. כן אפשר להבחין במגמה של דאגה לצורכיהם של חברי הקהל וקרוביהם, למשל במתן נדוניות לקרובות עניות.

קהל היה אפוא מסגרת פעילה שהקיפה את כל צדדי החיים של החברים בה וסיפקה ליחידיה שירותים דתיים וסוציאליים שניתנו אך ורק במסגרת זו — מקום תפילה, שיפוט, חינוך, שירותי סעד, גמילות חסדים וקבורה. כאמור, קהל גם טיפל בהסדרת המחויבויות של כל בית אב כלפי השלטון, ובעיקר בתשלום המסים. ראשי קהל היו אחראים וערבים בגופם ובממונם לתשלום המסים שנדרשו מהיחידים, ובמידת מה גם להתנהגותם הנאותה.

³¹ יוסף הקר, מורי, כבר עמד על מגבלותיה של האוטונומיה השיפוטית: י' הקר, "גבולותיה של האוטונומיה היהודית: השיפוט העצמי היהודי באימפריה העות'מאנית במאות ה-16-ה-18", ש' אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהסטוריה היהודית החדשה, שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 349-388.

דמותה של הנהגה

הקהילות היהודיות ברחבי האימפריה העות'מאנית מציגות דגם הנהגה בסיסי דומה — הנהגה נבחרת מרובת גופים ובעלת אופי אוליגרכי ברור. דמות הנהגה היהודית עוצבה בהשפעתה של מורשת הנהגה העצמית היהודית, בעיקר הספרדית, ובהתאם לתנאי הזמן והמקום. ברי כי על דמות הנהגה, בעיקר בערים הגדולות, השפיעו גם דפוסי השלטון ותרבות השלטון של החברה הסובבת, אם כי קשה להעריך מה משקלם המדויק. אך מעט ידוע על העדות הנוצריות (יוונים וארמנים), ולפי שעה אין לדבר על השפעות הדדיות או אחרות.³²

הדומיננטיות של יוצאי חצי האי האיברי היא שהביאה לכך שדפוסי הנהגה שהביאו עמם דחקו את הדפוסים של המקומיים ושדפוסים אלו אפיינו מן המאה ה"ז ואילך את הקהלים ברחבי הבלקן ובמערב אנטוליה, ובמידה גוברת גם בפרובינציות הערביות. השינוי בדגם הנהגה, המתועד היטב בחומר מבית הדין השרעי של ירושלים, מאפשר להניח כי תהליך דומה התחולל בקהילות אחרות בפרובינציות הערביות שהגיעו אליהן יוצאי ספרד.³³ באסתנבול, מרכז הכובד של היהדות הרומניוטית, אין להבחין בקווים המאפיינים את הקהלים האוטונומיים, ואף לא נשתמרה עדות בעניין ייחודם של קהלי האשכנזים או האיטלקים.

התנאי הבסיסי להשתתפות בחיי הקהל היה תשלום מסים. מנהיגי הציבור נבחרו על ידי ציבור משלמי המס, ומתוכם. נשים מכל שדרות הציבור הודרו מכל השפעה פורמלית — אף אם שילמו מס, לא היה בכוחן לבחור או להיבחר. מי מהן שהיו בעלות מעמד חברתי מכובד והון רב היו יכולות להשפיע על ענייני הקהל על ידי כספן ועושי דברן.

ענייני הקהל לא נוהלו על ידי יחיד אלא על ידי גופים נבחרים (ה"מעמד", "ממוני הקהל" וה"מעריכים"), ובהם כיהנו נציגים נבחרים משלושת המעמדות — עשירים, בינוניים ועניים. למעשה, אף שרוב הציבור היהודי נמנה עם מעמד העניים או הבינוניים, הנהגת הקהל הייתה מסורה מראשיתה בידיה של אוליגרכייה מצומצמת: שכבה צרה של משפחות עשירות נשאה לחלופין בעול הנהגה ולעתים קרובות גם במימון הפעולות בקהל; מקרבה גם יצאו מי שעמדו בראש המתנדבים לפעולות צדקה וחסד.³⁴ ביישובים ובקהלים קטנים ועניים לעתים אדם אחד החזיק בעצמו את הקהל כולו מבחינה כספית.³⁵

³² הנהגה בעדות הנוצריות הייתה כמורה הייררכית שבראשה פטריארך, וראשי שכונות ("מחלה באשי"). מודל דומה נהג בקרב יהודי אסתנבול בראשית המאה ה"ז, אך כנראה קיומו היה קצר ימים. ראה ר' אליהו מזרחי, שאלות ותשובות, קושטא ש"כ, טו, יג ע"ד-י"ד ע"ג.

³³ המידע הרב באופן יחסי על קהילת ירושלים מאפשר להבחין במעבר מדגם הנהגה מוסתערבי לדגם "ספרדי". על כך ראה י' זיסק, "הקהילה היהודית בירושלים במאה השבע-עשרה (1663-1673): חברה וכלכלה", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 41-33, 51-48, 173-170; מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה ה"ז, תל אביב תשמ"ה, עמ' 108-119, 126-127, 139-142.

³⁴ על משפחה שכזו, ועל הכינוי "עצמיים", ראה לדוגמה ר' שלמה לבית הלני, שאלות ותשובות, שאלוניקי ת"א, חו"מ, כה, מח ע"ד.

³⁵ ראה לדוגמה ר' מאיר מלמד, משפט צדק, ח"ג, שאלוניקי תקנ"ה, יו, מד ע"ג; ר' חיים שבת, תורת חיים, ח"ב, שאלוניקי תע"ה, מ, קכח ע"ב.

הקהלים לא היו דמוקרטיים וגם לא שוויוניים. אמנם הכרעות התקבלו על פי הרוב — אך "רוב" משמעו בתקופה זו הכרעת "רוב בניין", כלומר רוב העשירים; ולא רוב מספרי — "רוב מניין". לעשירים ניתן כוח כמעט בלתי מוגבל, והם ניצלו אותו לטובתם האישית, דוגמת קביעת תקרות מס, שמעבר להן אין גובים עוד. השוויון בייצוג המעמדות בגופים המנהיגים היה אפוא מדומה, שכן ייצוגם של העשירים לא תאם את חלקם היחסי בקהל. שותפות אינטרסים בין העשירים לבינוניים הבטיחה כי הנוהל של בחירות והצבעות המוכרעות ברוב קולות לא יכשיל יזמות של החוג המנהיג. הברית בין העשירים לבינוניים הופרה רק בחלוף הזמן — כאשר מספר גדל והולך של עשירים פטר את עצמו בדרכים שונות ממעגל משלמי המס, והטיל את עיקר כובד המס על כתפי הבינוניים, והם חשו מקופחים. בעוד העשירים ניסו לשמר את הזיקה ההדוקה בין עושר וגדולה לבין הנהגה וכוח השפעה, חוגי הבינוניים והעניים ביקשו לבטל את הזיקה שבין מעמד חברתי לכוח פוליטי, ודרשו ייצוג הוגן, יחסי — והדרישה נתגברה עם הזמן. הציבור היה מוכן לקבל הנהגה אוליגרכית כל עוד חש כי היא קשובה לצרכיו, וכי היא נוהגת עמו בהגינות. ולא זו בלבד, אלא שדעת החוג המנהיג הייתה מקובלת, בהנחה שכוונתו לטובת הכלל.³⁶ מצב דברים זה השתנה בשלהי המאה ה"ח.

מורשת ההנהגה האוליגרכית הלמה את הנסיבות המקומיות. במדינה העות'מאנית היו מנהיגי העדה אחראים בגופם ובממונם לבני עדתם, ורק מנהיגים עשירים היו מסוגלים לעמוד בתשלומי המס בשיטת הגבייה הקולקטיבית ולשלם במהירות היטלים בלתי צפויים; אף לא כל אדם היה יכול להקדיש מזמנו לענייני ההנהגה, ובכלל, הצלחתם האישית נתפסה כראיה לכישוריהם להנהיג, לנהל ולטפל בענייני הממוניים של הכלל.

הזיקה בין הון לשלטון הייתה ברורה מאליה לבני הדור — העניים קיבלו עליהם את הנהגת העשירים, בהנחה שהם אכן דואגים לענייניהם, והדברים בולטים למשל באמנה החברתית המצטיירת באחת מדרשותיו של ר' משה אלמושנינו, שבה את היחסים הפוליטיים בין רכיבי הקהל ובין המנהיג הוא דימה ליחסים שבין איברי הגוף, והוסיף:

ראוי שהגדולים והם העשירים יהיו מסובלים ונושאי מטה העניים והאביונים במיסים וארנוניות עליהם שאין ידם משגת, כי בזה לא ימצא ביניהם פרץ ולא צווחה משוד עניים ואנאת אביונים וזה אומר "אלופינו מסובלים" ירצה, כשהם מסובלים מהעניים, על כתפם יישאום בכל צרתם.³⁷

העשירים טענו כי מכוח אחריותם והיותם משלמי רוב המסים (ובכלל זה המסים שהיו מוטלים על העניים ביותר) התאפשר קיומו של הקהל, ותמורת זאת תבעו את הזכות "למלוך" בו בלא עוררין. בתביעתם תמכו מרבית הפוסקים במאה ה"ז וה"ז. כמה מן הנודעים שבחכמי המאה

³⁶ שאלה העוסקת בהתקוממות בקהל ליסבון שבסלוניקי בשנת ש"ל מלמדת כי בשעה שנתערער אמונו של ההמון בהנהגה הנבחרת, שוב לא חשש להתנער ממנה על אף ההסכמות. ראה דברי ריבות, רכד, קטו ע"א—ע"ב; ר' שמואל די מדינה, שאלות ותשובות, יו"ד, שאלוניקי שנ"ו, קנב, צט ע"א—ע"ב. וראה גם מ' רוזן, בנתיבי הים התיכון, תל אביב תשנ"ג, עמ' 131—130.

³⁷ ר' משה אלמושנינו, מאמץ כח, ונציה שמ"ח, סוף דרוש א, טו ע"ב.

הט"ז אף התוו מעין אמנה חברתית שלפיה העשירים מכוח עשייתם ראויים להנהיג, בעוד העניים מחויבים להכיר טובה ולהיות נכנעים וציינתים — חוסר משמעת נתפס ככפיות טובה מחוצפת, בלתי מתקבלת על הדעת, שסופה תהוה ובוהו חברתי. ר' שמואל די מדינה, גדול חכמי סלונקי במחצית השנייה של המאה הט"ז, גינה אי-ציות וראה בתביעה לשותפות תביעה מחוצפת וכפיות טובה מצד העניים.³⁸

מנהיגי הקהל לא קיבלו תמורה כספית בעבור עבודתם למען הכלל. אדרבה, הם נדרשו להקריב מזמנם ומהונם, ולעתים לא נדירות סיכנו את עצמם לטובת בני הקהל. מסתבר כי המניעים להיחלצות זו למען הכלל לא היו אלטרואיסטיים לחלוטין, והייתה בהם מידה רבה של תועלתנות, ומשום כך לא ייפלא שרבים ביקשו להיבחר למשרות ההנהגה ולעתים אף נקטו אמצעים אלימים להשגתן. אפשר למנות לפחות שני מניעים:

א. תאוות כבוד ושררה. העיסוק בצורכי הציבור היה רכיב חיוני במערך התפקידים של עשיר יהודי, העניק לו כבוד ויוקרה וחיזק את מעמדו בציבור היהודי. ה"ממונים" עוטר בתוארי כבוד וזכו לגילויי כבוד והערכה מצד הציבור, בעיקר בבית הכנסת, בטקסים ובמעמדים חגיגיים.³⁹

כפועל יוצא ממעמדם הם קשרו קשרים חברתיים מועילים, וזכו לטובות הנאה.⁴⁰
ב. ההנהגה כללה הכרעות בשאלות של מדיניות הקהל במישור הארגוני והפיננסי, תחומים שבהם היה לעשירים אינטרס להשפיע ולקבוע כדי להנציח את עצמתם הכלכלית והפוליטית.

גופי ההנהגה

התכנסות של כל בני הקהל בערים הגדולות לשם ניהול ענייני הציבור לא הייתה מקובלת. גם בחצי האי האיברי וגם בביזנטיון הגוף הנבחר ניהל את ענייני הציבור, ומסורת זו נמשכה גם לאחר המעבר לתחום העות'מאני. הנהגת הקהל כללה שני גופים עיקריים: ה"מעמד" וה"ממונים". במקורות גופים אלו והחברים בהם מוזכרים בתארים מגוונים, והדבר אינו מאפשר בירור מדויק של חלוקת התפקידים ביניהם. בתקופה העות'מאנית בולט במיוחד הגיוון בגופי ההנהגה והיעדר הגדרות מדויקות של תחומי פעולתם. ריבוי ההתארגנויות בכלל, וריבוי ופיצול

³⁸ שו"ת מהרשד"ם, או"ח, לו, כ ע"ג-כא ע"ב; שם, חו"מ, תכא, רצז ע"ד. על עמדותיו ראה מ' אלון, "דרכי היצירה ההלכתית בפתרון של בעיות חברה ומשפט בקהילה", ציון מד (תשל"ט), עמ' 260-262. דברים נחרצים על חובת הקטנים להישמע לגדולים ועל סדרי הקהל השמיע ר' משה אלמושינו בדרשותיו ובפירושו. על כך ראה מ"צ בניה, משה אלמושינו איש שלוניקי, תל אביב תשנ"ו, עמ' 45-36. עוד בנושא זה ראה א' בשן, "עמדותיהם של חכמי שאלוניקי במאות הט"ז-י"ח בעימות על רקע משקלו של מיעוט עשירים בהכרעות ציבוריות", ממזרח וממערב ב (תש"ם), עמ' 52-27; ל' בורנשטיין, "קווים לאופיו של הריבוד החברתי בקהילות האימפריה העות'מאנית מן המאה השש-עשרה עד המאה השמונה-עשרה", י' בן עמי (עורך), מורשת יהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 81-95.

³⁹ ביזוי ראשי הקהל נחשב מעשה חמור. על נידוי של המוציא דיבה על פרנסי הקהל ראה ר' יחיאל באסן, שאלות ותשובות, קושטא תצ"ז, קד, עא ע"ד.

⁴⁰ ר' שמואל די מדינה רמז לתועלת התפקיד כדבר ברור. ראה שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, ב, ג ע"ג. במקרים נדירים הם קיבלו פטור מתשלום מסים.

של גופי ההנהגה בפרט, הוא מן התופעות הבולטות בנופה של היהדות העות'מאנית. למצב זה שתי סיבות עיקריות: האחת הייתה הרצון להשתייך ולהנהיג; והאחרת היא שבהיעדר אפשרות של יחידים לפעול לשינוי במעמד החוקי או ביחס של החברה הסובבת כלפיהם, ומתוך לחץ (דתי, חברתי, כלכלי) חיצוני, הם הפנו את כישוריהם ומרצם פנימה, לעשייה בתחום הקהל. לעשייה זו היו אמנם תוצאות חיוביות, אך ריבוי העושים, על יצריהם וכוונותיהם, גרם לעתים תכופות גם למתחים ולהתפרצויות אלימות. הפיצול והגיוון עשויים לשקף חולשה, היעדר של אחדות דעות ופערים מעמדיים-כלכליים; אך גם מאפשרים ודאות רבה יותר בעניין תשלום המסים.

ה"מעמד"

ה"מעמד" היה גוף ההנהגה הבסיסי של הקהל.⁴¹ מוצאו כנראה בחצי האי האיברי, ולאחר הגירוש נפוץ ברחבי הפזורה הספרדית, ובתפוצה המערבית הוא היה הגוף היחיד המנהיג את הקהל.⁴² ידיעות על גוף זה מגיעות דווקא ממקורות מהמאה הט"ז והי"ז, והיעדרן במאות שלאחר מכן מורה כנראה שחדל להתקיים. התפתחות זו תואמת את ידיעותינו על היחלשות המסגרת הקהלית ועל אבדן סמכויות ביצועיות לטובת מסגרות עירוניות כוללות.

"מעמד הקהל" היה גוף שנבחר לזמן קצוב, ובדרך כלל מנה פחות מעשרה.⁴³ הנבחרים באו מקרב משלמי מס משלושת המעמדות הכלכליים בחברה היהודית (בהתאם לגובה המס ששילמו), והיה מקובל לבחור מספר זהה של נציגים מכל מעמד. הבחירות ל"מעמד" נערכו בכל שנה או בכל שלוש שנים, בחול המועד סוכות או פסח. לעתים אנשי ה"מעמד" היוצא הם שבחרו ב"מעמד" הנכנס באופן שנשמר ייצוג שוויוני לכאורה של שלושת המעמדות. לפי שיטה אחרת, כל שכבה חברתית בחרה את נציגיה לגוף זה.⁴⁴ בראש חברי ה"מעמד" עמד אדם שנשא, לכל

⁴¹ ידיעות על ה"מעמד" בקהילות האימפריה העות'מאנית פזורות בספרות השו"ת. על סלוניקי במאה הט"ז ראה הקר, החברה היהודית, עמ' 261–262; ובכלל: הנ"ל, יוצאי ספרד, עמ' 468–467, 475. לעתים המילה "מעמד" שימשה במשמעות כינוס של ההנהגה המורחבת או של כלל הציבור ("במעמד כולם").

⁴² על ה"מעמד" ראה י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תש"ה, עמ' 152–153. על הקהילות במערב ראה י' קפלן, "הפזורה הספרדית הפזורה הספרדית בצפון-מערב אירופה ובעולם החדש", ביינארט (עורך), מורשת ספרד, עמ' 591–589; ב' אורנן-פינקוס, "הקהילה הפורטוגזית בהאמבורג והנהגתה במאה הי"ז", ממזרח וממערב ה (תשמ"ו), עמ' 23–9, ושם גם מראי המקומות לעניין גוף זה בקהילות נוספות.

⁴³ על "מעמד" של שבעה חברים ראה למשל מים עמוקים, ספירה שניה, מא, ע"ב. על "מעמד" של עשרה ראה משא מלך, קסד.

⁴⁴ הקר, החברה היהודית, עמ' 261–262 ושם, הערה 350; הקר, יוצאי ספרד, עמ' 467. לתיאור מפורט של בחירת אנשי ה"מעמד" ראה שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, קנב, צט ע"ב; ר' אברהם אליגרי, שאלות ותשובות, שאלוניקי תקנ"ג, חו"מ, ג, מט ע"ד. על מועד הבחירה ראה דברי ריבות, רכד, קטו ע"א ואילך.

הפחות בשלהי המאה הט"ז, את התואר "ראש המעמד".⁴⁵

במקורות נזכרים חברי ה"מעמד" כמי שעוסקים במגוון תחומים:⁴⁶ תיקון הסכמות ויישומן, טיפול בנכסי הקהל, מיסוי, שכירת בעלי תפקידים ותשלום שכרם, ואף השתתפות בהליך השיפוט. אנשי ה"מעמד" בחרו מתוכם או מתוך "מאגר" של מועמדים את המנהיגות בפועל — פרנסי הקהל, הגזברים, וכנראה גם את ראש הקהל והכח'יא, את נציגי הקהל בגופים העל-קהליים ולעתים גם את "מעריכי המס". הסכמות הקהלים העניקו תוקף מחייב לכל החלטותיהם.⁴⁷ פעילותם הייתה עצמאית או משולבת בפעילותה של ההנהגה המצומצמת ("ממוני הקהל", ועליהם ראו להלן), בהתאם להסכמות ולמנהגי הקהל בכל עניין שעמד על הפרק. חלוקת התפקידים ואופני התיאום בין הגופים המנהיגים אינם ברורים.⁴⁸ לרוב התקיימה קואליציה בין חברי ה"מעמד" העשירים והבינוניים, והם חילקו ביניהם את השליטה בקהל, אף שמבחינה מספרית היו מיעוט (כרבע). מצב עניינים זה לא היה בלתי גיוני בהתחשב בתנאי הזמן והמקום — לא כל אדם היה ראוי ומסוגל לתפקד בהנהגת הקהל (כחבר "מעמד", "ממונה" או גזבר): נדרשו מהם הבנה בענייני כספים, ביחסי אנוש ובהוויות העולם, וכמובן היכולת להקדיש מעתותיהם כדי לשמש במשרה ציבורית שאין עמה שכר. ייחוס, ממון והשכלה היו מאפיינים רצויים.⁴⁹

"ממונים", פרנסים, טובי הקהל במאות הט"ז והי"ז הונהגו הקהלים בידי מנהיגים נבחרים, והם קיבלו סמכויות נרחבות למילוי תפקידיהם. הסכמות היסוד שנוכרו לעיל קבעו גם את דגם ההנהגה, אופן בחירתה, סמכויותיה ותפקידיה, וחייבו את הציבור לקבל את הכרעותיה בלא ערעור.⁵⁰ ה"ממונים", בכינוייהם ובתואריהם ("פרנסים", "ממוני הזמן", "טובים", או ז' טובי העיר", "ראשים", "גבירים", "מורשים", "ברורים", "דיינים", "גזברים", "זקנים", "נכבדים", "גבירים"), הם הנזכרים ביותר במקורות העבריים מכל גופי ההנהגה.⁵¹

⁴⁵ מים עמוקים, ספירה שניה, נב, פד ע"ג.

⁴⁶ למראי מקומות בעניין התפקידים ראה למשל בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 167 הערה 166.

⁴⁷ ראה למשל ר' משה בנבנשת, פני משה, ח"ג, קושטא תע"ט, לא, מו ע"א. עוד בעניין סמכויותיהם וכוחם ראה מים עמוקים, נז, צב ע"ד.

⁴⁸ זהות אפשרית בין ז' טובי העיר לבין ה"מעמד" עולה מתוך ר' מאיר די בוטון, שאלות ותשובות, איזמיר ת"ך, יט, לד ע"ב.

⁴⁹ על כך בתשובה שעניינה מינוי נציגים ל"מעמד הקהילות" באסתנבול בשלהי המאה הט"ז ראה מים עמוקים, ספירה שניה, נב, פב ע"ג.

⁵⁰ להסכמות האוסרות לערער על הכרעותיהם ראה שו"ת מהר"י באסן, כב, יד ע"א; ר' אהרן ששון, תורת אמת, ונציה שפ"ו, קמת, קסא ע"ג ובמקורות נוספים.

⁵¹ התואר "ממונה" נתייחד במאה הט"ז לאדם אחד בלבד — "ממונה הקהל", "שהוא ממונה מן

מעגל הראויים להנהיג היה צר, וכפועל יוצא גם התחלופה הייתה מועטת. לא היו מגבלות על קרבה משפחתית בין ה"ממונים", על כהונה בו-זמנית של בני משפחה, או על גיל המתמנים.⁵² המועמדים נדרשו להיות מבין יחידי הקהל ובעלי הון (או אשראי), כך שבשעת הצורך יוכלו לשלם את מסי הקהל ולממן הוצאות בלתי צפויות. המגע עם הרשויות חייב ידיעת השפה התורכית והיכרות עם מנגנון השלטון העות'מאני ודרכי פעולתו — קשרים אישיים עם בעלי תפקידים היו מעלה. מנהיג נדרש לאורח חיים מסוים, מהוגן;⁵³ והיה עליו להפגין הזדהות עם כל שדרות החברה היהודית וערכיה על ידי תמיכה בעניים ובלומדי תורה וכיו"ב. צירוף נתונים זה הוא שהעניק את הלגיטימציה להנהגת הציבור היהודי.

על פי רוב מנתה ההנהגה הנבחרת חמישה או שבעה "ממונים", ובעתות משבר הורחבו שורותיה — מסיבות פוליטיות (כגון אחדות וייצוג הוגן) ומעשיות (כגון חלוקת נטל).⁵⁴ תקופת המינוי לא הייתה קבועה, אך על פי רוב נבחרו הפרנסים לכהונה בת שנה אחת.⁵⁵ הגבלת תקופת

הקהל לפקח בכל עסקי הקהל" (שו"ת ראנ"ח, קיא, קסב ע"ב). אפשר שהכינויים "ממונים" ו"טובים" היו אופייניים יותר לקהלים הרומניוטיים. מקור הכינוי "ברורים" הוא בספרד. על כך ראה בער, תולדות היהודים, עמ' 153; י"ט עסיס, "יהודי ארגוניה בימי שלטונו של יעקב השני (1291–1397)", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים (תשמ"א), עמ' 368–392. בצד הכינוי לתפקיד התכבדו ה"ממונים" בתארים שונים לדוגמה: שרים, אצילים, ראשים, עיני העדה ופני העדה. דוגמות רבות לכך יש באיגרות שנשלחו אליהם ונשתמרו בכתבי יד ודפוסים.

⁵² כפי שהיה למשל בקהילות האשכנזיות. הכרעה עקרונית בעניין ניתנה כבר במאה ה"ז. ראה דברי ריבות, נד, כ ע"ב.

⁵³ גם אם לא אדוק לחלוטין. אין הגדרה מדויקת של עבריינות שיש בה כדי לפסול שירות או שררה בקהל. ראה למשל מים עמוקים, ספירה שניה, כו, נד ע"ד; שם, כח, נו ע"ד ועוד. בהקשר זה מאלפת דרישתו האידיאלית של דרשן בשלהי המאה ה"ז כלפי גדולי דורו: ר' חיים יעקב וארשאנו, יגל יעקב, סלוניקי תקט"ו, יד ע"ב, ועל כך ראה גם בניה, אלמושנינו, עמ' 51–52.

⁵⁴ לידיעה ברורה יש בעניין חמשת מנהיגי הקהל הקראי בבירה ראה A. Danon, Documents "Relating to the History of the Karaites in European Turkey", *JQR* 17 (1926), doc. 59, p.288. השווה לשו"ת ר' יוסף מטראני, ח"א, קושטא ת"א, נו, סח ע"א; שם, נח, סט ע"א. על בחירת שבעה אנשים, חמישה מהם "ממונים" ושניים גבאי מס באחת מערי הבלקן, ראה ר' שמואל גאון, משפטים ישירים, ח"ב, סלוניקי תצ"ב, נב, קא ע"א. נדיר למצוא יחיד המנהיג ומנהל את כל ענייני הקהל, ויש תואם בין גודלו של הקהל ועושרו ובין מספר ראשיו.

⁵⁵ ראה למשל שו"ת מהר"ש לבית הלוי, יו"ד, ז, כה ע"ד; ר' אברהם די בוטון, לחם רב, איזמיר ת"כ, סג, לו ע"ד. בקהילות אחדות נהגו להחליף מחצית מן הפרנסים בכל חצי שנה, ובכך לאפשר לחדשים ללמוד את מהלך העניינים. החכם הירושלמי בן המאה הי"ז ר' רפאל מרדכי מלכי הזכיר נוהג מינוי לשלוש שנים והמליץ לקצרו לשנה אחת כדי לשתף רבים יותר בהנהגה. ראה א' ריבלין, לקוטים מפירוש על התורה כתב יד מאת רבי רפאל מרדכי מלכי א, ירושלים תרפ"ד, עמ' 51.

המינוי} הייתה תריס מפני חזקה בלא הגבלות, והייתה בה מידה של מראית עין של בחירה, שהייתה חשובה לציבור כולו, אף שתוצאותיה לא שינו באופן ממשי את הרכב ההנהגה וגם לא את מדיניותה הכללית. בחירות נערכו בדרך כלל בחול המועד פסח או סוכות, במהלך התכנסויות אחרות של הקהל ושל החברות ובמקביל להן. נוהלי הבחירה אינם נהירים לחלוטין, וגם לא היו אחידים. לעתים הייתה זכות בחירה לכל פורעי המס;⁵⁶ ולעתים חברי ה"מעמד", או הפרנסים היוצאים, הם אשר מינו את הפרנסים.⁵⁷ יש עדויות בודדות להצבעה באמצעות, פתקי הצבעה או כדורים. הפרנסים החדשים נשבעו לנהוג ביושר ובאמונה, ומינוים הוכרו בבית הכנסת אגב אמירת "מי שבירך" מיוחד. בקובצי שירים ופיוטים בכתבי יד נשתמרו שירים להזדמנויות אלו. בדרך כלל היו הפרנסים נאמנים לשבועת האמונים שלהם, והשתדלו לפעול לטובת הקהל בהתאם למסורת ההנהגה, אך לעתים במשרות ההנהגה אחזו אלמים, עבריינים ומושחתים, והם השתמשו בשררה לטובתם האישית. מקרים אלו היו בבחינת יוצא מן הכלל המלמד על הכלל.⁵⁸ ה"ממונים", בהיותם באי כוחו של הקהל, היו אוטונומיים ובעלי סמכות שלמה בהכרעותיהם, והם עסקו בקביעת סדרי הקהל ובניהול השוטף של ענייניו:

א. תיקון תקנות והסכמות. הפרנסים בסיוע ה"מעמד" היו הגוף המחוקק העיקרי בקהל. הם אמנם היו היוזמים והמסכימים, אך היה עליהם (לפחות למראית עין) לקבל את אישורו של מרביץ התורה להתקנתן.⁵⁹ כל החלטה והסכמה של יחידים או גופים בקהל, ובכלל זה הסכמות של חברות, היו מותנות באישורם.

ב. הנהלת ענייני הכספים של הקהל בסיוע גזבר או גזברים, שנבחרו מתוך אנשי הקהל, אנשי ה"מעמד" או מקרב הפרנסים עצמם. תחום זה כלל הטלת מסים פנימיים, דוגמת גאבילות ומסים לא רגילים (נושא שבהמשך הזמן הועבר לטיפול של הכוללות, ועל כך ראה להלן), וחלוקת המסים;⁶⁰ טיפול שוטף ברכוש הקהל, ובכלל זה בית הכנסת וחפצי הקודש שבו; ניהול קופות הקהל; תחזוקה, השכרה, קנייה ומכירה של נכסי הקודש,

⁵⁶ ר' רפאל מרדכי מלכי בביקורתו על ההנהגה הירושלמית בימיו המליץ לבחור את שבעת טובי העיר על פי גורל מתוך רשימת יחידים הראויים להיבחר. ראה שם, עמ' 51.

⁵⁷ כך למשל היה בסלוניקי, ומעניינת בהקשר זה הסכמת העיר משנת שפ"ג האוסרת שתדלנות לקבלת משרת פרנסות בחברת תלמוד תורה. ראה י"י נחמה, מכתבי דודים מיינ, א, שאלוניקי תרנ"ג, מכתב נו, עמ' 99.

⁵⁸ כבר בשלהי המאה הט"ז קונן הדרשן ר' משה אלבילדה: "אנשי רשע לוקחים גדולה לעצמן מבלתי היותם ראויים לה"; ומנה לכך סיבות. ר' משה אלבילדה, דרש משה, ונציה שס"ג, קב ע"ד. לדוגמה למנהיג ציבור שהוא איש מדון ועבריין ראה ר' דניאל אישטרושה, מגן גבורים, שאלוניקי תקי"ד, יו"ד, י, כג ע"א-ע"ב. כמו כן שכיחות תלונות על פרנסים אלימים ורמאים.

⁵⁹ במקרים רבים מודגש כי ההסכמה הייתה "חתומה" [ה] מטובי העיר ופרנסיה". שו"ת מהר"א אליגרי, חו"מ, יג, סא ע"ד. ראה גם תורת אמת, מח, ע ע"א-ע"ב; ובמקומות אחרים.

⁶⁰ פני משה, ח"ג, י, יב ע"ב; תורת חיים, ח"ג, קב, קמז ע"ג; משפטים ישרים, ח"ב, נב, קא ע"א-ע"ב ועוד.

בדרך כלל על ידי גבאים שמינו הפרנסים, אולי מקרב אנשי ה"מעמד"; ואולי אף מכירת חזקות מסחריות.⁶¹ בסיום כהונתם היה עליהם "לברר" את החשבונות, ולהעביר קופה מסודרת ומאוזנת ככל האפשר.

ג. מינוי בעלי התפקידים בשירות הקהל, פיקוח על עבודתם ותשלום משכורתם. הנהגת הקהל נזקקה לשירותם של בעלי מקצוע כדי לנהל את הקהל באופן תקין ולהעניק את השירותים שנראו להם חיוניים (הוראה, אספקת בשר כשר, קבורה). לשם כך נבחרו גזברים ואפוטרופוסים על נכסי הקהל ונשכרו סופר וכלי קודש, כדוגמת מרביץ תורה, שליח ציבור ומסייעיו, מלמד ושוחט (ועליהם ראה להלן). לא ברור אם הנאמנים על נכסי הקהל קיבלו שכר, ובכל אופן היה עליהם למסור לשולחיהם מדי שנה בשנה דין וחשבון על פעילותם ועל מצב הנכסים שבאחריותם.⁶² אם מי מהם מעל בתפקידו, היה בכוחם של האחרים לפטרו ממשרתו ולמנות אחר תחתיו. הנהגת הקהל בחרה את "מעריכי המס" ואת הנציגים לגופי ההנהגה העליונים, הכוללים.

ד. ניהול בית הכנסת וענייניו.

ה. שיפוט וענישה. השיפוט היה אחד התפקידים החשובים של ה"ממונים", אם כי במהלך המאה הי"ז גברה המגמה לבסס את השיפוט על דין תורה ולהפקידו בידי החכם המרביץ תורה. הפרנסים פיקחו על שמירת מצוות הדת והמוסר, תקנות הקהל וחוקי המדינה.⁶³ כדי לסייע להם בתחום זה נתמנו "ממוני עברות", "ממוני חזקות" ו"ממוני איסור והיתר", שהיו מעין משטרות בעלות תחומי פעולה מוגדרים.

ו. עניינים הומניטריים אקראיים — אפוטרופסות על יתומים, עזרה וסיוע לעניי הקהל, ליוצאי הקהל, לעניים ולשבויים. גבאי מטעם ה"ממונים" עסק בטיפול בנזקקים מתוך הקהל ובזרים, אסף את כספי הצדקה שתרם הציבור בבית הכנסת וחילקם לעניים כראות עיניו. בעניינים אלו היו שותפות חברות צדקה וחסד.

ז. ניהול המגעים עם רשויות השלטון בעיר העות'מאנית. החיים בעיר העות'מאנית חייבו מגע רצוף עם אנשי השלטון המקומי. קשר הדוק ביותר היה עם הקאצי' שניהל את ענייני העיר (ובעיר גדולה, עם הקאצי'ים של שכונות המגורים) — אליו הגיעו יחידים ונציגי הקהל לשם הידיעות, קבלת אישורים, השתדלות לקבלת צווים סולטאניים והגשת עתירות, טיפול בענייני המס והתעדכנות בצווי השלטון, ובכללם במחירים של המזונות והמוצרים. פרט לענייני המס היו מנהיגי הקהל אחראים לשמירה על החוק והסדר בקרב בני הקהל בהתאם לנורמות ולציפיות של הסביבה מהם, והם חויבו לדווח

⁶¹ כפי שהיה למשל ברודוס. על כך ראה שער יהושע, א, (מהדורת ע' בר שלום, ירושלים תשמ"ב), כ, עד ע"ב. וכן בסלוניקי (ראה מלכו ואמארייליו, ילקוט הסכמות). על סמכותם המלאה בניהול נכסי הקהל ראה לחם רב, סה, לח ע"א; שו"ת מהר"ם די בוטון, נא, צג ע"א; שו"ת מהרי"ט, ח"א, קיו, קמח ע"ג; שם, ח"ג, סח, פב ע"ב; שם, ח"ג, קא, קג ע"א ועוד.

⁶² ר' משה בנבנשת, פני משה, ח"ב, קושטא תל"א, קיח, רכה ע"ג; ר' חיים בנבנשת, בעי חיי, חו"מ ח"א, שאלוניקי תקנ"א, כג, יז ע"ג.

⁶³ כך למשל בהסכמה מאדירנה. על כך ראה פני משה, ח"ג, סו, קלב ע"ג. וכן בערים אחרות. ראה ר' שמואל פלורניטין, עולת שמואל, שאלוניקי תפ"ה, אה"ע, ה, ל ע"ב; ר' יעקב די בוטון, עדות ביעקב, שאלוניקי ת"פ, יז, לד ע"ב.

לרשויות על מעשי פשע ולהסגיר עבריינים.⁶⁴ ראשי הקהל והציבור כולו עשו כל שביכולתם למנוע מצב של התנגשות גלויה עם חוקי האסלאם, המדינה והמנהג המקומי, משום שמצב כזה היה עשוי להיות הרה אסון. כאשר התעוררה בעיה, התמודדה עמה הנהגת הקהילה ב"דיפלומטיה שקטה" של שתדלנות ושוחד. בספרות השו"ת נזכרים מקרים רבים שבהם נתבעו פרנסים לשלם קנסות, הושלכו לכלא ועונו בצו שליט מקומי, והם מלמדים כי המנהיגים נתפסו אמנם כאחראים לבני הקהל וערבים להם בגופם ובמונם.⁶⁵ לא יפלא אפוא כי היה מקובל שקופת הקהילה תישא בכל תשלום ונזק שנגרם ל"ממונים" בזמן תפקידם ובמסגרתו.

ראש הקהל

מנהיג הקהל נזכר במקורות העבריים במגוון שמות ותארים, והמונח "ראשים" מופיע לעתים תכופות במשמעות כללית של תואר כבוד המציין את הפרנסים העומדים בראש הקהל. מן המקורות העות'מאניים משתמע כי בראש כל קהל ניצב אדם, ולעתים שניים, שמינויו הרשמי "ג'מאעת באשי" (מילולית: ראש הקהל, ובלדינו: "קאפו די לה קהלה").⁶⁶ איננו יודעים אם היה זה ראש ה"מעמד" ואולי אחד מן הפרנסים. את מינויו אישר הקאצ'י, והוא נרשם בפנקסי בית הדין השרעי כדי לתת לו תוקף וסמכות.⁶⁷ ראשי הקהלים מונו בראש ובראשונה להשגיח על בני עדתם ולטפל בענייני המיסוי, קרי דיווח על חייבי המס ורישום מסודר בפנקס הקהל, ריכוז הכספים והעברתם הלאה אל מנהיגי כוללות העיר, או לכח'יא הראשי. בבוא העת חילקו ראשי הקהל ליחידים את ניירות הג'זיה (ג'זיה ק'ע'ידי) המוכיחים כי נושאם שילם את המוטל עליו.⁶⁸

⁶⁴ כך למשל בתעודה המצווה על ראשי הקהלים בגלטה להזהיר את בני עדתם מהפיכת בתיהם לבתי מרזח, בשל הנזק מידי מלחים וחיילים שיכורים. ראה Galata 165, p.93.

⁶⁵ דוגמה מוחשית לכך שהפרנסים אחראים לבני עדתם ולחובות הקהל בהתרחשויות בירושלים בימי מחמד נ' פרוח' מתוארת בספר "חרבות ירושלים" [ונציה שצ"א לערך] וראה גם אצל רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 50—38. למראי מקומות במקורות ראה בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 172 הערה 201.

⁶⁶ לאזכור של תואר זה במקורות ראה שם, עמ' 172 הערה 204.

⁶⁷ ראה למשל עתירה לסולטן בבקשה לצוות על מינוי ראשי קהל חדשים בח'אצכוי בתיאום הציבור היהודי. Haskoy 13, p.17. בכרך אחר נרשם אישור שרעי לשישה אנשים שנרשמו ונתמנו "ג'מאעת באשי" של יהודי ח'אצכוי. Haskoy 17, p.1. על מינוי של ראש הקהל אצל הקאצ'י הירושלמי ראה כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 45—43. על אישור מינויו של שעבאן בן ינוס לראש הקהל היהודי בסופיה בשנת 1605 ראה G.D. Galabov & H.B. Duda, Die Protokollbuecher des Kadiamtes Sofia, Muenchen 1960, n. 407.

⁶⁸ בתעודה מן השנה ההג'רית 1021 (=1612) מתואר ראש הקהל כמי שמגיע לבית הדין השרעי לתבוע יהודי שאינו משלם, וממנה עולה כי הוא האחראי לגביית הג'זיה מיחיד הקהל (או חשובה בהקשר זה גם עתירתם של ראשי הקהלים של יהודי אסתנבול) של רובע אוסכודאר) אשר ביקשו למנוע הפרעות בתפקידם לאסוף את כספי המסים בשכונות שבהן עברו להתגורר אחר השרפה בשנת 1660 (Üsküdar 242, p. 57). בתעודה אחרת

ראש הקהל היה אחראי להתנהגות התקינה של בני קהלו בענייני חוק ומוסר. הוא נדרש לתפוס עבריינים נמלטים או מתחבאים, היה ערב להתחייבויות כספיות, והגיע לבית הדין השרעי כדי להעיד על בני קהלו.⁶⁹

כח'יא

איש הקשר העיקרי של הקהילה עם נציגי המדינה היה הכח'יא.⁷⁰ ידיעות ראשונות על משרה זו מגיעות מקהילת אסטנבול, וזמנן ראשית המאה הט"ז.⁷¹ ידיעות אלו מעורפלות למדי, אך אפשר ללמוד מהן על מעמדו הרם של נושא תפקיד זה ועצמתו. במקום אחר הרחבתי על משרה זו במאה הי"ז, כפי שעולה מתעודות עות'מאניות רשמיות.⁷² את מיעוט הידיעות עליו במקורות העבריים אפשר להסביר בכך שמרכז הכובד של פעילותו היה מחוץ לקהילה ובעובדה שהיה חסר סמכויות

ראשי הקהלים נזכרים בצד הכח'יאלר, החכמים והזקנים כאחראים לגביית המסים (*Besiktas* 88, p. 67). בסדרת צווים העוסקים בחובה לשלם מס על העבדים שברשות הד'מים באסטנבול ופרווריה ובערי מערב אנטוליה נזכרים ראשי הקהלים והחכמים כמי שבדומה לכמרים ולפטריארכים מחויבים לדווח לשלטון על מצאי העבדים שברשותם של בני עדתם (*Üsküdar* 314, p. 61; *Galata* 158, p. 88; *Istanbul Bab* 58, p. 183; *Istanbul Bab* 59, p. 85–86; *Istanbul Bab* 66, p. 63). אחר הורה הסולטן לקאימאקאם ולקאצ'י של אסטנבול לצוות על הכמרים וראשי הקהלים למסור את ניירות הג'זיה לבעלי מלאכה שהתחמקו מתשלום (*Istanbul Bab* 66, p. 60).

מכוח זה אנו מוצאים אותו מעיד למשל לטובת אדם זה או אחר בבית הדין (*Hasköy* 15, p. 1), או על מהימנות של ערב (*Istanbul* 3, inner cover page). בתעודה אחרת הוזהרו ראשי הקהלים היהודים בגלטה (וכן הכח'יאלר של שכונות הד'מים) ונתבע מהם למנוע מבני עדתם להפוך את בתיהם לבתי מרזח (*Galata* 165, p. 93). בהקשר זה חשובה גם עתירתם של כמה מראשי הקהלים בח'אצ'כווי בבקשה להתיר להם לבדוק בית מסוים, בקשה המעידה על סמכויות שיטור ופיקוח בשיתוף פעולה עם השלטון המקומי (*Hasköy* 15, p. 12). תעודה בכרך העשירי מזכירה את חובתו של ראש הקהל לתפוס ולהסגיר עבריינים.

התואר מופיע במקורותינו בכתיבים שונים — כח'יא, קהי'יא, קיא'יא, קיא'יא — ומשקף את ההגייה של תואר ממקור פרסי הנכתב 'כתח'דא', המציין בעל משרה במנגנון השלטון העות'מאני ובגילדות.

שו"ת רא"ם, יד-טו, יג ע"ד; ושם רמזים לכוחו הפוליטי ולתפקידיו. ראה גם ש"א רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה ובארצות הקדם², א, תל אביב תר"ץ, עמ' 95–93; ר' כהן, קושטא-שלוניקי-פטרס: התארגנות קהלית ועל-קהלית של יהודי-יוון תחת השלטון העות'מאני במאות ה-15 וה-16, תל אביב תשמ"ד, עמ' 66–64, 80–71. על תפקידו בגביית המסים ראה לדוגמה תעודה משנת 1012 (=1604–1603) מבית הדין השרעי של בורסה, המזכירה את הכח'יא של יהודי העיר כמי שמוסר את כספי הג'זיה לגובה המס מטעם השלטון (ח' גרבר, "יהודים בחיי הכלכלה של העיר האנאטולית בורסה במאה הי"ז, הערות ומסמכים", ספונות טז [תש"ם], עמ' 241 הערה 23).

בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 173–175.

הנהגה בלתי פורמלית

בצד הגופים הנבחרים היו מוקדי כוח אחרים, ובדרך כלל הם פעלו מאחורי הקלעים, ומעורבותם כמעט שאינה מתועדת:

א. ה"זקנים". השימוש במונח "זקנים" לציון מנהיגי הקהל היה שכיח בארצות הים התיכון. בהקשר העות'מאני ייתכן כי מדובר בגוף הנהגה פורמלי למחצה, ולא רק בתואר נוסף ל"ממוני הקהל".⁷³ ימיו היפים של מוסד זה היו במאה ה"ז, אז נמנו זקני הקהל ונכבדו עם בעלי העצמה ומילאו תפקידים מגוונים, ובהם ייעוץ, עדות על מנהגים והסכמות, סיוע בשיפוט ובפישור, השגחה מוסרית, הערכת נדוניות, טיפול בנכסי הקהל ואפטרופסות על יתומים. מן השליש השני של המאה הי"ז ואילך הם נזכרים בתדירות פוחתת והולכת, ונראה כי נדחקו בידי ההנהגה הנבחרת. עם זאת, התואר נשאר בחברות הוולונטריות. תעודות מבית הדין השרעי של ירושלים מלמדות הרבה על "זקני הקהל" בירושלים העות'מאנית. במאה ה"ז "זקן היהודים" (שיח') היה מנהיגה הנבחר של הקהילה. הוא קיבל את מינויו הרשמי מן הקאצ'י, נשא ונתן בשם קהילתו עם השלטונות, עסק בגביית המסים ודאג לשמירה על החוק והסדר. עוד הוא היה אחראי לתפקוד תקין של הקהל ומוסדותיו.

ב. בראש הסולם החברתי של כל אחת מן הקהילות היהודית הגדולות עמדה קבוצת גברים ונשים, שבזכות הונום וקשריהם האישיים עם פקידים בכירים ואנשי חצר נהנו מעצמה פוליטית גם בלא תפקיד רשמי מוגדר בקהילה. עלייתם וירידתם היו קשורות כמעט תמיד בגורל פטרוניהם, ובדרך כלל לא שרדו זמן רב בעמדתם הרמה. קבוצה זו ועצמתה בלטו במיוחד באסתנבול, בירת האימפריה ומקום מושבם של הסולטן וגדולי השלטון. יהודים ויהודיות תושבי העיר — חוכרים גדולים, ספקים של מוצרי מותרות, רופאים ונותני שירותים פיננסיים — היו בקשר ישיר, לעתים יום-יומי, עם בעלי תפקידים בכירים לרגל עסקיהם עמם.⁷⁴ באמצע המאה ה"ז מנה ר' משה אלמושיניני יחידים אלו כאחת משלוש הקבוצות המרכיבות את החברה היהודית בימיו, בצדם של

⁷³ כפי שעשוי ללמד התואר "זקני וטובי העיר / הק"ק", השגור כל כך במקורות. אלהן ריינר חקר את קהילת ירושלים בשלהי התקופה הממלוכית, וסבר כי מדובר הן בתוארה של הנהגת הנכבדים המקומיים הן בשכבה החברתית שממנה יוצאים בעלי השררה (א' ריינר, "הנהגת הקהילה בירושלים", שלם ו [תשנ"ב], עמ' 41–24).

⁷⁴ רוזן, הקהילה היהודית, עמ' 28–23; הנ"ל, פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז, מיכאל ז (תשמ"ב) עמ' שצד-תל A. Rozen, A History of the Jewish Community of Istanbul: The Formative Years, 1453-1566, Leiden — Boston, 2002, pp. 197-214, בידינו ידיעות על אודות מעמדם של חוכרים וצראפים יהודים במצרים, ובהם ר' שלמה אלאשקר, אברהם אלכולי ורפאל יוסף צ'לבי. על כך ראה ר' יוסף סמברי, ספר דברי יוסף (מהדורת ש' שטובר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 313, 316–315, 417); ש' שטובר, "על דבר המוכסין אשר במצרים", פעמים 38 (תשמ"ט), עמ' 83–82, ושם ראה גם מראי מקומות.

אנשי המעמד היצרני ומנהיגי הציבור הנבחרים.⁷⁵ בין בני הקבוצה נתקיימו קשרי משפחה ושותפות עסקית, אך גם יריבויות ממושכות, לעתים הרות גורל. במקרים רבים הייתה מערכת היחסים ביניהם גורם משמעותי במערכת הפוליטית של הקהילה, ולתוכה נגררו שלא בטובתם מי שחיו על חסדי המשפחות הללו — נושאי משרות, נתמכים ואחרים.⁷⁶ יש מהם שנודעו כפטרונים של יצירה ולימוד,⁷⁷ והם תמכו בעניים. אחדים נודעו גם בהיותם תורמים נדיבים להעתקת ספרים עבריים ולהדפסתם. היה זה מוצא נאות לפיזור משאבים, שכן בהיותם בני חסות הם לא יכלו להוציאם על צריכה ראוותנית.

זיקתם של אנשים אלו לחיי הקהל, למסגרת הקהלית ולמוסדות השיפוט שלה אינה ברורה — בפרט כאשר החזיקו בבתי כנסת פרטיים, והיו פטורים מתשלום מסים. לא כולם התעניינו בנעשה בקהילה, אך כשרצו, לא היססו לנצל את מעמדם, כוחם וקשריהם לטובת ענייניהם האישיים ולטובת מקורביהם, לעתים מתוך חוסר התחשבות בצרכים של הציבור היהודי. אנשים אלו ניצלו את קשריהם ומעמדם לטובת בני עדתם בכמה אופנים, לדוגמה סיוע ליחידים שביקשו את עזרתם, אם כדי להסדיר עניינים אישיים אצל השלטונות ואם למען הקהילה כולה או במאבקים פנים-קהילתיים.⁷⁸ למשל, מסופר כי בזכות שתדלנותו של שלמה אשכנזי, ששימש רופאם של ארבעה סולטנים בשליש האחרון של המאה ה"ז, חזר בו מראד השלישי מגזרתו לחסל את יהודי האימפריה. מן המאה ה"ז ואילך נכבדים יהודים בבירה מילאו תפקיד חשוב גם בסיוע ליהודי ארץ ישראל. בהקשר זה נודעו בשליש האחרון של המאה ה"ז בני משפחת נשיא ואחריהם דון שלמה ׳ן׳ יעיש, ור׳ מאיר ׳ן׳ שאנג׳י.⁷⁹

⁷⁵ בניה, אלמושנינו, עמ' 44—43.

⁷⁶ כדוגמת מעורבותו של אהרן המון ובני משפחת אלנקוה במינויים פנימיים כנגד הגבירים ׳ן׳ יעיש (שער יהושע, ב, יו"ד, טז, רמט ע"ב; רנא ע"ב, ובמקומות אחרים).

⁷⁷ בכלל זה העתקה והדפסה של ספרים. בשנות התשעים של המאה ה"ז פעל בית דפוס בביתה של ריינה, אלמנתו של דון יוסף נשיא (א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 33—32). על סיועו של דון שלמה ׳ן׳ יעיש להדפסת התלמוד בדפוס יעבץ ראה שם, עמ' 137—134. על אסתר חנדאלי ראה שם, עמ' 114, 123, 138.

⁷⁸ דוגמת פנייתו של יוסף מאטארון אל ר' אהרן גארסי באסתנבול כדי שדרך מקורב לחצר ישיג פרמאן להוצאתו מרשימת המגורשים מצפת (הקר, שיטת הסורגון, עמ' 82—80), פרשת המחלוקת בק"ק נווה שלום (על כך ראה לעיל הערה 25), והתחרות להשגת משרת הצראפות של מצרים. ראה שער יהושע, א, חו"מ, כז, צד ע"א—ע"ב. בהקשר של חרם אנקונה נזכר חששם של אנשים מפני צעדים של דונה גרציה נגדם.

⁷⁹ רוזאניס, דברי ימי ישראל, ג, עמ' 11—10, 348—347; ב' רות, בית נשיא, תל אביב תשי"ג; מ' בניהו, "ידיעות על יהודי ספרד במאה הראשונה להתישבותם בתורכיה", סיני כח (תשי"א), עמ' קצג—קצו; ג' שפיגל, "היהודיה מקונסטנטינופול: סיפורה של אסתר קירה (1539—1592)", מהות כ (תשנ"ח), עמ' 79—55. על בני משפחת נשיא ועל דון שלמה ׳ן׳ יעיש ראה גם S.W. Baron, "Solomon Ibn Ya'ish and Sultan Suleiman the Magnificent", S.B. Hoenig & L.D.

הרווח שהפיקו מכך הנכבדים היה בעיקר חברתי — הכרת טובה וגינוני כבוד שהעתיר עליהם הציבור היהודי. מעשיהם למען הכלל והפרט קשרו להם הילה של אדיקות ומסירות. היזקקותה של קהילה מקומית או זרה לתיוכם ולשירותיהם נתפרשה כהכרה בהיותם ראשי הציבור, והדבר אולי חיזק את מעמדם כלפי חוץ, מול עילית השלטון.⁸⁰

תקנות והסכמות⁸¹

חיי הקהל היהודי באימפריה העות'מאנית הושתתו על תקנות. החשובה שבהן קבעה את סמכותם הבלתי מעורערת של המנהיגים הנבחרים לתקן כל מה שייראה להם לטובת הקהל, בהתאם לעקרונות הצדק והיושר ובהנחה שהציבור יכול לעמוד בכך.⁸² התקנות הסדירו והבטיחו את ניהולו של הקהל ותפקודו התקין לתועלת כלל יחידיו, והגדירו את גבולות החברה היהודית בכלל, ואת הקהל בפרט, כקבוצה חברתית ודתית.

בקהלים ובקהילות החדשות שנוסדו ברחבי האימפריה העות'מאנית נתקיימה במאה הט"ז והי"ז פעילות ערה של חקיקה. בהיעדר פנקסי קהל מתקופה זו, המקור החשוב ביותר לידיעות בתחום זה הוא ספרות השו"ת, המצטטת באופן אקראי הסכמות וקטעי הסכמות מקוריות.⁸³ היזמה לתיקון הסכמה הייתה כמעט תמיד של ראשי הקהל, אם כי ידוע גם על תקנות של "ממוני החזקות" ואחרים, של סוחרים, חברות ועוד.

ההסכמה המוצעת עובדה, נוסחה בסיועו של מרביץ התורה ואושרה על ידי רוב "ממוני

Stitskin (eds.), *Joshua Finkel Festschrift*, New York 1974, pp. 29–36; A. Galanté, *Histoire des Juifs de Turquie*, VIII–IX, Istanbul 1985

⁸⁰ כפי שמוכח למשל מהזכרת אברהם קאשטרו, ויובל שנים אחריו גם דון יוסף נשיא, בתואר "אָמיר אַמְרָא אל-מֶלֶה אל-יְהוּדִיָּה", שמשמעו ראש מנהיגי האומה (מלה) היהודית (ח' גרבר, "מסמך תורכי על אברהם די קאשטרו: מנהיג יהודי מצרים במאה הט"ז", ציון מה [תש"ם], עמ' 160), אף שככל הידוע לנו מעולם לא מונה נשיא לתפקיד רשמי כלשהו בקהילה.

⁸¹ להלן אשתמש במונחים אלו כבעלי משמעות זהה, אם כי נראה שהסכמה חמורה מתקנה. על הקהילה והיסודות החוקיים של קיומה עמד בהרחבה מנחם אלון בכמה ממחקריו (אלון, דרכי היצירה, עמ' 264–241. שם גם דיון בדבריו החשובים של ר' אליהו מזרחי בשו"ת רא"ם, סי' נג). על נוהלי החקיקה הקהלית ראה בהרחבה א' נמדר, "תקנות הקהל: פרוצדורה ונוהלי חקיקה (עפ"י חכמי שאלוניקי במאה הט"ז)", מחקרי משפט ב (תשמ"ב), עמ' 203–180 (= "פרשנות תקנות הקהל בתשובות הרשד"ם", ממזרח וממערב א [תשל"ד], עמ' 295–331 {העברתי לכאן מההערה להלן}). שם הוא עסק בנושא בעיקר על פי מקורות מן המאה הט"ז. על מקור הסכמות ותוקפן המחייב של תקנות הקהל ראה מ' אלון, המשפט העברי², א, ירושלים תשל"ח, עמ' 630–564.

⁸² נמדר, שלטון הרוב: "The Rule of the Majority and the Rights of the Minority in the Balkan Communities in the 16th Century", *Israel Yearbook on Human Rights* 10 (1980), pp. 305-308

⁸³ ראו הקר ובן-נאה, תקנות היהודים באימפריה העות'מאנית [בדפוס].

הקהל". חשיבותו של מרביץ התורה בהיותו המנסח והמאשר של התקנה גברה בתקופה זו. לעתים קרובות נדרשה נוכחות של כל ה"ממונים" בעת ההצבעה, והיעדר מקצתם היה עשוי לערער על תקפותה. ההסכמה כללה יסודות אחדים: תיאור בעיה קיימת, עצם התקנה, תוקפה ותחולתה, סנקציות על מפרי ההסכמה, מקום ההסכמה ומועדה, חתימות החכם וה"ממונים". אחר כך הובאה לאישור של ציבור משלמי המס בבית הכנסת, בדרך כלל בשבת או בחג, בנוכחות מרבית של היחידים.⁸⁴ את ההסכמה קרא מן הכתב אחד ה"ממונים" או שליח הציבור, ואם היה צורך הוסכם על שינויים בנוסח.⁸⁵ לאחר קביעת הנוסח הסופי נשבע הציבור לקיים את ההסכמה, והיא נרשמה בפנקס הקהל. הסכמות חשובות נזקקו ליותר מאישור בעל פה, ובימי השבוע טובב השמש בבתי היחידים והחתים כל אחד ואחד על כתב ההסכמה.⁸⁶ לאישורה בציבור ולהכרזתה דווקא בבית הכנסת היו שני טעמים: האחד פונקציונלי — היה זה מבנה הציבור היחיד שהיה גדול דיו לכינוס הציבור; והאחר סמלי — פתיחת דלתות ארון הקודש והחזקת ספר התורה ביד החזן הגבירו את רושם המעמד והעניקו תוקף סקרלי להסכמות. חשיבות דומה נודעה לחתימתו של מרביץ התורה, שביטאה את צירוף סמכותו התורנית לסמכותם ה"חילונית" של ראשי הקהל. כדי למנוע טענות בדבר אי-ידיעה או שכחה היה נהוג לחזור ולהכריז בבית הכנסת בפרקי זמן קבועים על ההסכמות.⁸⁷ משעה שתוקנה הסכמה, נתחייבו בה כל חברי הקהל, צאצאיהם, ואלו שעתידיים להצטרף אליהם. למעשה, עצם ההצטרפות לקהל חייבה את היחיד בכל ההסכמות הקיימות, ובדיעבד כל מי שנתיישב בעיר קיבל עליו את תקנותיה.⁸⁸ לא פעם ביקשו לבטל הסכמה. גם הליך זה נתבצע בהכרזה פומבית על התרת ההסכמה ובתלישתה מפנקס הקהל, או בשרפתה.⁸⁹ הצד ההלכתי של המעשה בוצע באמצעות תלמיד חכם,

⁸⁴ על בית הכנסת כמקום תיקונן של הסכמות הקהל ועל תיאור ההליך ראה ר' משה גלאנטי, שאלות ותשובות, ונציה שס"ח, עא, מ ע"ד; משפט צדק, ח"א, מח, קנז ע"ד; משפט צדק, ח"ג, סא, קמו ע"א-ע"ב; ר' ברוך קלעי, מקור ברוך, אזמיר תי"ט, לד, נ ע"א; ר' חיים שבת, שאלות ותשובות, שאלוניקי תי"א, יח, קכג ע"ד-קכד ע"ד; תורת חיים, ח"ג, כו, מא ע"ד; שם, ח"ג, לד, נא ע"ב; פני משה, ח"ג, נב, פט ע"ד; ר' משה אמארייליו, דבר משה, ח"א, שאלוניקי תק"ב, יו"ד, מ, עא ע"ד. רק לאחר ההכרזה בבית הכנסת היה להסכמה תוקף חוקי (משפט צדק, ח"ג, כב, ס ע"א). בהזדמנויות מיוחדות שימש גם בית הקברות מקום לאשרור הסכמות, כפי שמסופר למשל בשער יהושע, ח"ב, יו"ד, טז, רמח ע"ב.

⁸⁵ כך למשל אצל ר' יוסף ן' עזרא, שאלות ותשובות (מהדורת י"ש שפיגל, ירושלים תשמ"ט), כג, קלח; שו"ת ר' שלמה לבית הלוי, יו"ד, י, לא ע"א; ועוד.

⁸⁶ על כך למשל אצל ר' חסדאי הכהן פרחיא, תורת חסד, שאלוניקי תפ"ג, לא, כו ע"ב; שער יהושע, ח"א, יו"ד, טז, רמח ע"ב.

⁸⁷ על כך ראה למשל שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, קמה, צה ע"א-ע"ב.

⁸⁸ דיון בשאלה זו נמצא למשל בשו"ת המבי"ט, ח"א, שלז, קסד ע"ב-ע"ד.

⁸⁹ ראה לדוגמה שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, קלט, צ ע"ב; שם, קמה, צה ע"א; שם, קמז, צה ע"ד; שם, קנא, צח ע"ב.

מאחר שההסכמה נתקבלה בשבועה נדרש הציבור כולו לבטלה, וכאשר הייתה כרוכה בשבועות חמורות היה צורך לבטלה כדין ביטול נדר של יחיד, בחרטה או במציאת פתח להתרתה.⁹⁰ מאחר שההסכמות תוקנו כשבועות, היה העובר עליהן צפוי לעונשים, בהם דרגות שונות של חרם. למרות זאת רבים עברו עליהן, בעיקר משום שהיו יחידים שלא חששו עוד מפני העונשים, ובפרט לנוכח חולשת הקהל בכלל ומערכת השיפוט העצמית בפרט. לריבוי העבריינים ולהפרה בוטה של ההסכמות היו השלכות חמורות על תפקודו התקין של הקהל, שכן הם ערערו את יסודות קיומו. ראשי הקהילות והכמיהן היו ערים לכך, ואפשר להבחין בשינוי הגישה לעברות הקשורות בתקנות הקהל. דוגמה לכך היא ההסכמות האוסרות פנייה אל ערכאות של גויים: אזכורים וחזרות מרובים על הסכמות אלו במאה ה"ז מעידים על מאבק עיקש בין מנהיגי הציבור לבין הציבור, שלא קיים אותן על אף איומים תקיפים בחרמות ובנידויים.⁹¹ בחינה וסיווג של הסכמות מהמאה ה"ז מלמדים על צורכיהם של מנהיגי הציבור היהודי, העדפותיהם וערכיהם בתקופה זו:

א. ארגון הקהל ומוסדותיו. מרבית התקנות הן מתחום זה, בדגש על הנהגת הקהל — בחירת בעלי תפקידים, הגדרת סמכויות ותפקידים, קביעת אופן קבלת החלטות ואפשרות ערעור או חזרה. שימת לב הוקדשה לסמכות לתקן הסכמות, להטיל חרם ולנהל את רכוש הקהל. בית הכנסת, בהיותו מוקד דתי וחברתי, היה המוסד הקהילי הראשון במעלה, ולכן הסכמות רבות עסקו בחיוב היחידים להתפלל בבית הכנסת הקהילי, בקביעת סדריו הארגוניים והכספיים, בחלוקת הכיבודים וכדומה. תקנות עסקו בארגון החברות הקהיליות ובפעולתן, בהסדרת היחסים בתוך החברה והקהל, וביניהם, בסמכותם של ראשי הקהל בעניין החברה, חובותיה וזכויותיה. אחדות הקהל הייתה מן הנושאים העקרוניים והחשובים בסדר יומן של הקהילות עד לסוף המאה ה"ז. בסלונקי למשל נאסרו מכול וכול עזיבת הקהלים, או מעבר ביניהם, והסכמות רבות עסקו בכך. גם את האיסור על הלשנות ועל פנייה אל ערכות של גויים אפשר לראות כתקנה שעניינה הגנה עצמית — אך גם מלחמה זו הייתה אבודה (על כך ראה לעיל).
ב. מיסוי. הסכמות רבות נוגעות לשיטת העריכה של המסים, מינוי "מעריכים", קביעת סדרי הערעור, שומת סוגי רכוש, קביעת תקרות מס ופטורים, הטלת גאבילות, קביעת שיעורן המדויק ותחולתן. בקהילות רבות ביקשו לחייב סוחרים זרים להשתתף במסי העיר, או לפחות לשלם היטל על כל כמות או סך סחורה שנמכרה. בכך ביקשו הקהילות לפצות את הסוחרים המקומיים (ובעקיפין את עצמן) הן על תחרות שגבלה מבחינתן

⁹⁰ לעתים די היה בביטולה על ידי חכם הקהל, או שלושה דיינים. שאלות רבות נשתמרו בנושא, וראה למשל שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, קמה, צה ע"א-ע"ב, ובעקבותיו שער יהושע, ח"ב, צא, קמא ע"ב. על ביטול על ידי רוב הקהל ראה שו"ת מהר"א אליגרי, חו"מ, ו, נד ע"ב. לתיאור התרת ההסכמה ראה דברי ריבנות, רכד, קטו ע"א; שו"ת מהרשד"ם, יו"ד, צז, ס ע"ב.

⁹¹ י' בן-נאה, יהודים בממלכת הסולטנים, ירושלים תשס"ז, עמ' 185—182. הלשנה על פעילות שיפוטית עצמאית הייתה חמורה, דווקא משום הבעייתיות החוקית: י' הקר, "גבולותיה של האוטונומיה היהודית: השיפוט העצמי היהודי באימפריה העות'מאנית במאות ה-16-ה-18", ש' אלמוג ואחרים [עורכים], תמורות בהסטוריה היהודית החדשה: שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 373—381, ושם מראי מקומות.

בהסגת גבול הן על העלאת שיעורי המס מצד השלטון בשל מראית עין של קהילה משגשגת ופעילה. אמצעי זה עורר את התנגדותם של הסוחרים הזרים, שכן לדידם הייתה בו פגיעה, הנוגדת את חופש המסחר המקובל באימפריה, והוא עורר מחלוקות רבות.⁹² המנהגים והשיטות למיסוי היו מיוחדים לכל אזור ואזור. הסכמות בענייני המסים, בעיקר בענייני פטורים והנחות, מלמדות על הזדהותה של הנהגת הקהל עם ערכי היסוד של החברה היהודית: עניים נפטרו מתשלום כמעשה של חסד, הקלות ופטורים ניתנו לתלמידי חכמים ולעולים לארץ ישראל, ליתומים ולאלמנות.

רק הסכמות מעטות נוגעות להסדרת החיים הכלכליים (בעיקר איסורים על זיוף מטבעות והשחתתם, ותקנות בענייני חזקות) ולחיי היום-יום (איסור על משחקי מזל, על ריקודים מעורבים ועל התייחדות של משודכים קודם נישואיהם) — די היה בחוקים ובנורמות של המדינה והחברה העות'מאנית שבתוכה חיו. בשונה ממה שהתרחש בפזורה הספרדית המערבית במאה ה"ז, כאן לא נזקקו להגדרות נוקשות של גבולות הזהות של החברה היהודית באמצעות תקנות.⁹³ עוד תוקנו הסכמות שעניינן הליכי ההתקשרות בין בני הזוג (נדוניות, קידושין, תקנת טולדו וחרם רגמ"ה וכו') והסדרי הירושה — ביסודן עמד הרצון לשמור מכל משמר על יציבות החברה היהודית, בעיקר על ידי מניעת נישואים בלתי הולמים ותנועות בלתי צפויות של הון משפחתי. זיקת התקנות למציאות החיים ניכרת בתחומים שונים — למשל, לנוכח פטירות רבות של יולדות ותינוקות קודם הגיעם לגיל שלושים יום תוקנו תקנות כדי להסדיר את ירושת האישה ("השבון") בין בעלה לבין קרוביה.

הפוליטיקה הקהלית — שיטת ההכרעה, מחלוקות ופתרון

אמנם הקהלים נוהלו על ידי גופים מנהיגים, אך עניינים מסוימים היו נתונים להכרעת הציבור כולו. במקרים מסוג זה שיטת ההכרעה הייתה על פי רוב. עיקרון זה היה מקובל מאות שנים, אך מהותו וטיבו לא נקבעו, ובכך נפתח פתח למחלוקות מרובות.⁹⁴ כמצופה, העשירים התנגדו

⁹² על כך בהרחבה אצל א' בשן, "חופש הסחר והטלת מסים ומכסים על סוחרים החוץ היהודיים באימפריה העות'מאנית במאות הט"ז-ה"י"ז", ממזרה וממערב א (תשל"ד), בעיקר עמודים 105—130.

⁹³ השוואה לקהילות הפורטוגליות במערב למשל מעלה בבירור היעדר של תקנות שעניינן מגעים עם הסביבה הנכרית, ובפרט קשרים עם "ארצות האלילות", כפי שהוכח אצל י' קפלן, "המאבק נגד שיבה לאיבריה בפזורה הספרדית", ציון סד (תשנ"ט), עמ' 65—100.

⁹⁴ בנושא עסקו כמה וכמה מחברים, והם ציטטו דוגמות מערים, קהלים ותקופות, בלא כל הבחנה—כרונולוגית, התפתחותית או אחרת. ראה א' בשן, התמודדות חכמי הספרדים להשגת צדק חברתי, בתוך י' פרידמן (עורך), חברה והסטוריה, ירושלים תש"ם, עמ' 103—124; הנ"ל, עמדותיהם של חכמי שאלוניקי; נמדר, שלטון הרוב; אלון, סמכות ועוצמה בקהילה היהודית, שנתון המשפט העברי ג-ד (תשל"ו/ז), עמ' 7—34; הנ"ל, דרכי היצירה; ע' שוחט, "ענייני מסים והנהגות צבור בקהלות יוון במאה הט"ז", ספונות יא (תשל"א—תשל"ח), עמ' שכג—שכח.

התנגדות נחרצת להכרעות על פי רוב רגיל, ותבעו לצמצם את עקרון הכרעת הרוב לרוב מיוחס של בעלי ממון, או לפחות לרוב משלמי המס.⁹⁵ לעומת זאת הציבור הרחב ביקש להחיל את העיקרון באופן מוחלט, ולקבוע כי רוב הוא רוב מניין, כלומר מספרי. ריבוי המצבים שבהם עשירים מצאו עצמם מעטים מול התנגדות הציבור הרחב חייב את גדולי הפוסקים באימפריה העות'מאנית להכרעה עקרונית. במאה ה־17 רווחו גישות שונות בשאלה, שמשמעותה בפועל הייתה שיתופם של העניים בהנהגה או אי-שיתופם:

א. הכול שווים בהכרעות ציבוריות, ורוב דעות קובע, גם אם המיעוט "הם יותר חכמים ועשירים". גישה זו נקטו כמה חכמים רומניוטים.⁹⁶

ב. בכל עניין הקשור לממון יש לנהוג לפי רוב ממון דווקא. קביעה זו של הרא"ש הייתה נתונה לפירושים שונים, שכן כמעט כל נושא עשוי להיכלל בהגדרת דבר "הנוגע לממון" — אפילו מינוי בעלי תפקידים.⁹⁷ באופן זה הודרו העניים מהנהגת הקהל ואפילו ניטלה מהם היכולת להתנגד ולהשפיע.

ישוב מחלוקות ברמות שונות נתאפשר בכמה מסגרות: במסגרת הקהל; במסגרת יהודית בקהילה אחרת; או בפנייה אל גורם חיצוני, ערכאות של גויים.

א. מחלוקות במישור האישי בין בני הקהל. מחלוקות אלו נדונו בדרך כלל במסגרת הקהל — אם בבוררות ואם על ידי דייני הקהל הממונים. בפני יחידים ניצבה תמיד גם האפשרות לפנות אל ערכאות של גויים. בערים מרובות קהלים נתקנו הסכמות להסדרת השיפוט בין יחידים מקהלים שונים, בשמירה על שני כללים בסיסיים: האחד, עקרון האוטונומיה השיפוטית של כל קהל ושל כל מרביץ תורה, ולפיו איש לא היה רשאי לערער על סמכות הדיינים בקהל אחר;⁹⁸ האחר הוא הנוהג "שהתובע הולך אחר ב"ד של הנתבע", אפילו האחר גדול ממנו.⁹⁹ נוהג זה ודרישות תקיפות של הצדדים להידיין

⁹⁵ במקרה קיצוני עמדתו של יחיד הייתה שקולה ואף קובעת לעומת כל שאר בני הקהל.

⁹⁶ ובהם ר' אליהו מזרחי. על עמדתו בדבר הכרעת הרוב בכל ענייני הקהל ראה למשל שו"ת רא"ם, נג, עד ע"א ואילך. לדעות אחרות ראה ר' אליהו הלוי, זקן אהרן, קושטא תצ"ד, קמג, עט ע"ב; שו"ת מהר"י בסאן, ב, ב ע"ג.

⁹⁷ קריטריון זה נוסח בפעם הראשונה בדבריו של ר' אברהם די בוטון (לחם רב, ב, א ע"ג). גישה מתונה ומצמצמת יותר נקט כבר לפניו ר' יצחק אדרבי, ולפיו במה שאינו עניין ממוני מובהק יש ללכת לפי רוב דעות בלא זיקה למעמד כלכלי (דברי ריבות, סח, כט ע"ג—ע"ד; שם, רכד, קיו, ע"א). מהדוברים הבולטים שנקטו גישה זו היה ר' שמואל די מדינה: "כי בכל סדר והנהגת הקהל לא נתן מן הדין אלא לבעלי כיסין הפורעי' [מ] [...] למדנו שמה שאמרו לעולם רוב הוא רוב טובי העיר בעלי כיסים ואפילו הם מיעוט הקהל [...] ששורת הדין נותן שבכל דבר מצרכי הקהל על הבעלי כיסין ליטפל ולהשגי' [ח] בכל הענייני' [מ]" (שו"ת מהרשד"ם, חו"מ, תכא, רצז ע"ד).

⁹⁸ שו"ת מהר"א אליגרי, חו"מ, ב, מט ע"ג; פני משה, ח"ב, נז, קד ע"ב; נאמן שמואל, לא, לד ע"א.

⁹⁹ שער יהושע, ח"א, ג, יח ע"א, ועוד. פעמים רבות התקנה נזכרת כדבר מובן מאליו, והיא

בקהלם מעידים כי למידיין בקהלו היה יתרון יחסי על שכנגדו — וזוהי עדות שכמעט אי אפשר היה להימנע ממשוא פנים.

ב. מחלוקות בין יחיד או קבוצה לכלל הציבור. הגיוון החברתי והכלכלי הביא למחלוקות שנושאן חוקיות פעולתה של ההנהגה, בפרט בנושא המס.¹⁰⁰ המיסוי היה אחד מן הנושאים הטעונים בחיי הקהל; ומחלוקות על אופן החיוב במס, שיטות ההערכה ותחולת הפטורים העסיקו את הקהילות במשך כל המאה הי"ז. משעה שיחיד או רבים הביעו התנגדות להחלטה או לצעד זה או אחר פרצה מחלוקת, וקשה היה לשער את אחריתה. לעתים תכופות מאבקים פנימיים הגיעו לאלימות מילולית ופיזית, הלשנות ופנייה להתערבות השלטונות. הנטייה לערב את השלטונות בנעשה בתוך הקהל — הן מצד הקהל, שהסגיר עבריינים לערכאות של גויים, הן מצד יחידים שביקשו לאכוף באלימות את רצונם — גברה במהלך הזמן. יש שהמאבק הסתיים בפשרה; או בניצחון היחיד, בדרך כלל כאשר האדם היה עשיר ובעל השפעה. לא תמיד המון העניים היה הצד הסביל והמעונה, ולמרות אי-שיתופו בהנהגה היו לו דרכים למרר את חיי העשירים.

יש שהבלתי מרוצים פרשו מן הקהל, וזו הייתה כמובן האפשרות הפחות רצויה בעיני הנהגת הקהל. הממסד הקהלי שאף לשמור על שלמות המסגרת הקהלית ויציבותה, משום שפילוג או עזיבה של יחידים גרמו נזק כפול — התמעטות משלמי מס ותורמים, ותביעה לחלוקה של נכסי הקהל. כאמור, כנגד מצב זה תוקנו תקנות שאסרו יציאה מן הקהל, ואפילו תפילה בקהל אחר שלא באופן ארעי. למרות זאת, מחלוקות ואינטרסים אישיים גברו על חומרת האיסורים, ופעם אחר פעם פרשו יחידים, משפחות, חברות וקבוצות שקצו בסדרי קהלים.¹⁰¹ בפני החפצים

כנראה קדומה.

¹⁰⁰ רוזן דנה בתשלום מסים כדוגמה להגבלת חירותו של היחיד. אמנם הייתה ליחיד אפשרות ערעור, אך ברגע שערעורו נדחה הוא נאלץ לקבל את הכרעת ה"מעריכים" (רוזן, בנתיבי הים התיכון, עמ' 127—126).

¹⁰¹ ל' בורנשטיין, "מגמות פירוד וליכוד בקהילות יוון במאות השש-עשרה והשבע-עשרה", בר-אילן כ-כא (תשמ"ג), עמ' 270—246. להסכמות האוסרות תפילה בקהל אחר ראה למשל לחם רב, סח, מ ע"א; שו"ת מהר"ש לבית הלוי, יו"ד, ז, כה ע"ד. האיסור על תפילת קבע בקהל אחר נבע מכך שמקום התפילה היה אחד מסימני ההשתייכות הקהלית, ומשום שהתפילה בו הייתה גם מקור הכנסה נכבד. בראשית המאה הי"ז עדיין נודעה אסתגבול בכך "שמקצת אנשים יש להם מנהג זה שבב"ה [=שבבית הכנסת] א' [חד] פורעים מסים ובאחר הולכים להתפלל כפעם בפעם" (שו"ת מהר"ש לבית הלוי, חו"מ, כה, מט ע"א); אך אפשר שגם בה תוקנו אי אלו הסכמות כדי למנוע את הניידות המרובה בין הקהלים ואת הפיצולים התכופים. למשל, בקהל האשכנזי הייתה הסכמה קדומה "ששום יחיד מהקהל לא יהיה רשאי לשום סבה [...] לצאת מהקהל ללכת לקהל אחר ולא להוליך טליתו מהקהל אלא שיהא משועבד לקהל" (שו"ת מהרי"ט, ח"א, נג, סא ע"ב). בתשובה משנת 1613 נאמר: "שלא יוכל כל איש ואיש להפרד מקהלו דכל קהלה וקהלה לחוד וכן הוא היום מנהג קוסט' [נדינא]" (ר' אברהם לבית הלוי, עין משפט, שאלוניקי תרנ"ז, אה"ע, ה, כח ע"א). על חוסר התועלת שבהסכמות הללו ראה שו"ת מהרשד"ם, או"ח, לד, יט ע"ד. על התגברות הפילוגים בשלהי המאה הט"ז ראה הקר, החברה היהודית, עמ' 249—247, ושם הביא את דבריו של ר' יעקב לבית הלוי בתשובותיו, מו, פו ע"ג.

בפרישה עמדו אפשרויות אחדות: הקמת כת אוטונומית בתוך הקהל, ובמסגרתה ימשיכו יחידיה לשלם מסים בקהל, אך יהיה להם מנגנון קהלי נפרד;¹⁰² פרישה והצטרפות לקהל קיים; או יצירת קהל חדש.

ג. מחלוקות בין קהלים ובין קהילות. מחלוקות בין קהל אחד לקהלים אחרים בעיר נוצרו גם על רקע שאלת תחולת ההסכמות (בנושאי הנהגה, הלכה ועוד), ובעיות של אינטרסים כלכליים, כמו בשאלת השתייכות של עשירים שהצטרפו לקהילה. מדיניות המיסוי של השלטונות, וכן החיוב הגלובלי והערבות ההדדית, עוררו מחלוקות גם על אופן עריכת המס וחלוקתו בין הקהלים. בהיעדר הכרעה פנו "ממוני הקהלים" אל גדולי חכמי העיר, או אל חכמים נודעים בעיר אחרת.

הארגון הכספי של הקהל

לארגונו הכספי של הקהל, ובהמשך הזמן של הכוללות, היו שתי מטרות עיקריות: האחת, גביית המסים לסוגיהם מיחיד הקהל לצורך תשלום המסים לשלטונות במועד; והאחרת, מימון מכלול הפעילויות הדתיות והחברתיות של הקהל, ובכלל זה ניהול נכסיו. ארגון יעיל הבטיח את קיומו התקין של הקהל ואת גשוגו, והיעדרו היה מתכון לפילוג והתפוררות.

מערך הפעילויות הקשורות למיסוי לא התמצה בהעברת משאבים מקבוצת המיעוט הנשלטת אל אוצר המדינה, ומכיסם של יחיד הקהל לקופת הקהל. למערך פעילויות זה, שהייתה לו זיקה הדוקה למתחים החברתיים ששררו בקהלים ולמתחים בין קהלים וקהילות, היו השלכות על עיצוב המסגרת הקהלית, והוא מורה על ראייתם של מנהיגי הקהל את תפקידם, ובמידה מסוימת גם על דמותה של החברה היהודית בעיני עצמה.

הקהילות עשו מאמצים ניכרים להפחתת חיובי המיסים, כפי שאלו נרשמו ב"פנקס המלך" ולשיפור תנאי התשלום, ונקטו לשם כך אמצעים שונים: הסתרת יחידים בעת המפקד; תשלום שוחד לפוקדים, לחוקרים ולגובי המס כדי שישנו את רישומי המס; שתדלנות או שיגור שליח או משלחת מטעם הקהילה לעיר הבירה כדי להשתדל אצל בעלי השררה להפחית באופן רשמי את נטל המס, כפי שנרשם בפנקסי האוצר, או לפחות לשנות את אופן גבייתו.¹⁰³ מדיניות ההתחמקות פעלה כחרב פיפיות ופגעה לא רק בהכנסות המדינה כי אם גם בהכנסות הקהל — העשירים השתמשו בתירוצים מגוונים כדי להימנע מתשלום מלא ובכך הכבידו את העול על הבינוניים. הדפוס של גביית המס הקולקטיבית (בְּרִי וְגָ'ה־י מְקָטוּעַ), שבו הקהל היה ערב ליחידיו והמסגרת העל-קהלית הכוללת הייתה אחראית וערבה לתשלום מסי הכלל והפרט, נקבע כבר באסתנבול מיד לאחר יישובם של קהלי הסורגון בעיר. מבחינת הנהגה היהודית לשיטה זו היו יתרונות וחסרונות. מחד גיסא, היא הטילה אחריות כבדה על מנהיגי הציבור, איחור בתשלום,

¹⁰² מוצא זה נפוץ במיוחד בסלוניקי, שבה איסור הפרישה היה מושרש. לידיעות על כתות בקהלי סלוניקי ובערים אחרות ראה בן-נאה, החברה היהודית, עמ' 148—147 הערה 53.

¹⁰³ הדוגמה המפורסמת ביותר במאה ה"ז היא משלחת יהודי סלוניקי בעניין מס בגדי המלך. על כך ראה ע' שוחט, "בגדי המלך" בשאלוניקי", ספונות יב (תשל"א—תשל"ח), עמ' קעא—קפח; ז' וינשטיין, "אריגי שאלוניקי אגב עיון נוסף בספרו של נחמה", מ' רוזן (עורכת), ימי הסהר, תל אביב תשנ"ו, עמ' 48—39.

ואפילו אשמת שווא בעניין זה, היו עשויים לסבך את פרנסי הקהל. מאידך גיסא, השיטה העניקה להם סמכות, גיבוי וחופש פעולה נרחב, ולא רק בגביית המסים — עיסוקה של ההנהגה במיסוי הקולקטיבי היה הבסיס העיקרי לעצמתה, לסמכויותיה ולכוח הכפייה המוגבל, ונוספה לו הסמכות שהעניקה לה ההלכה היהודית.¹⁰⁴ בדיעבד שיטת הגבייה המרוכזת הייתה גם אחד היסודות החשובים לליכוד הקהלי והקהילתי בסייעה להגביר את האחדות, הערבות והזיקה ההדדית. התשלום הקולקטיבי כשלעצמו היה גורם משמעותי בצמצום האוטונומיה הקהלית, לטובת גופים עירוניים.

במישור הקהלי והעירוני גובה המס, חלוקתו, שומת היחידים וגבייתו מהם היו נתונים לטיפולם של גופים אחרים: "ממוני הקהל", חכם הקהל והכח"א — הם עסקו בקביעת שיעורי המס במגעים עם השלטון והשתתפו בדיונים של גופי ההנהגה העירוניים העל-קהליים; ה"מעריכים" — בדרך כלל נבחרו על ידי אנשי ה"מעמד" וקבעו את גובה המס; המקבץ — נתמנה לתפקיד של גובה מס מקצועי בשכר, קיבל לידי רשימה של משלמי המס והסכומים שהוטלו עליהם, ולעתים נזקק לסיוע מצד השלטון לשם מילוי משימתו — מטבע הדברים לעתים הוא נאלץ לפעול באכזריות והיה אדם שנוא.¹⁰⁵ ריבוי העוסקים בענייני המס ומעורבותם של ראשי הקהלים והחכמים מעידים על החשיבות העצומה של נושא זה.

בהיעדר הלכות מפורשות ומסורת מגובשת בענייני מסים נוצרו כבר במאה ה"ז מנהגים מקומיים, ולעתים הם נשתנו מכורח הנסיבות. לא ברור אם היו מכנים משותפים למסורות אזוריות (למשל בסלוניקי ובערים הקרובות לה הנסמכות על מנהגיה) אשר עשויים ללמד על מגמות רחבות וכוללות יותר, ויש בכך עניין למחקר מפורט יותר. לבד מן השאיפה לחלוקה צודקת של הנטל ואי-צדק, שני עקרונות הנחו את קהילות, שהיו אוטונומיות במדיניות המיסוי הפנימית: האחד, הכרעת הרוב; והאחר, כוח המנהג — ואין זה מתמיה, שהרי למנהג ולחוקיו היה משקל ניכר גם במערכת המשפט העות'מאנית. הפוסקים חזרו ואישרו את כוחו של מנהג המקום ואת תוקפו, אף שהדבר גרם למחלוקות בין קהילות, ובתוכן.

הוצאות הקהל נחלקות לכמה סעיפים עיקריים, בהתאמה לתפקידיו כלפי חוץ וכלפי פנים:

א. תשלום המסים לשלטונות. מסים קבועים, בראש ובראשונה הג'זיה והעוארד'; תשלומים קבועים, כגון מס הרב (רב אקצה'הסי), היטלים ומסים שאינם סדירים (בלשונם: "מוספין שלא כהלכתן"); גם שוחד ומתנות להסדרת ענייני הציבור היו סעיף שגרתי וכמעט קבוע בתקציבי הקהילות. אזכיר כי הקהל שילם את מס הגולגולת גם בעבור עניים גמורים ותלמידי חכמים.

ב. פעולות פנימיות. חלק ניכר מן ההוצאות נועד לממן מוסדות ושירותים שהקהל ראה לעצמו חובה להעמיד לרשות יחידיו, אם כי לא תמיד בלא עוררין. בכלל זה היו תשלום משכורות לשכירי הקהל או הכוללות; חלוקת קצבאות למי שנתנו לכוללות מכספם

¹⁰⁴ דיון מפורט בכוח הכפייה של ההנהגה נמצא בעבודת הדוקטור שלי, בפרק על בית הדין והשיפוט העצמי.

¹⁰⁵ לתיאור של אכזריות הגובים ומצוקות העניים בצפת ראה מ' פכטר, מצפונות צפת: מחקרים ומקורות לתולדות צפת וחכמיה במאה ה"ז, ירושלים תשנ"ד, עמ' 100—95. סיפור על גובה מסים אכזר שנתגלגל בעורב מעיד גם הוא על היחס כלפי אנשים אלו בשכבות מסוימות בחברה היהודית. על כך ראה מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 183—184. גינוי לגובים נמצא גם בספר חמדת ימים, כרך חגים, אזמיר תצ"ב, קסג ע"ג—ע"ד.

במתנה או בהלוואה; ופעולות פילנתרופיות — תשלום מסי הג'זיה של עניים גמורים וחכמים (במקורות העבריים קרוי סעיף זה "כראג", השתתפות ישירה במימון מפעלי צדקה וחסד, או בעקיפין באמצעות חברות שנתמחו בכך, תמיכות בחכמים ("פרס החכמים"), סיוע לעניי העיר ("סולת"), עזרה מזדמנת ליושבים בארץ ישראל, פדיון שבויים ועוד. העובדה שקהילות היו מוכנות להוציא לצורך זה סכומי כסף ניכרים גם בעתות מחסור מעידה כי הקהילה ראתה את עצמה מחויבת להעניק שירותים ליחידה, וכי צדקה ולימוד תורה מילאו מקום נכבד בסולם הערכים של הציבור, ולכל הפחות של ראשו. כאמור, עשירי הקהל, שלמעשה נשאו בנטל המס ומימנו את מרבית הפעולות, עשו זאת לא רק מטעמי אדיקות אלא משום שעמדה זו שימשה אותם בתביעתם את השררה וחיזקה את יוקרתם. בעקיפין הם הבטיחו בכך את צייתנותם של הנזקקים ונאמנותם. אין ראיות שבשיקוליהם הייתה דאגה לדימויה של הקהילה בעיני החברה הסובבת.

להכנסות של הקהל והקהילה היו מקורות אחדים. מסים ישירים ועקיפים ששילמו יחידי הקהל היו מקור ההכנסה החשוב ביותר:

א. מס על רכוש. מס זה, הקרוי "עריכה" או "פיג'ה", הוטל על הרכוש על פי שומת "מעריכים", כנראה תלת-שנתית. כל אדם בוגר ובעל רכוש עצמי (בכלל זה אישה עצמאית — אלמנה או גרושה) היה מחויב לשלם מסים בעיר מגוריו. בכל קהל נוהל ונשמר פנקס משלמי המס, והאחריות לרישום מהימן ומעודכן (לידות, פטירות, כניסת משלמי מס חדשים) הוטלה על ראשי הקהל. רישום זה שימש בסיס לשומת כל קהל מקהלי העיר.¹⁰⁶ מטבע הדברים השתדלו ה"ממונים" שלא לעדכן את הרישום, במיוחד בעתות צמיחה דמוגרפית.¹⁰⁷

ב. גאבילה, כלומר מסים על רכישת מוצרי מזון בסיסיים כשרים (יין, בשר וגבינה), ולעתים גם על סחורות. מאחר שאיש לא היה רשאי למכור בשר, או כל מוצר אחר, במחיר גבוה מן המחיר הרשמי ("נַרְח") בלי ידיעת הקאצי והמחחסב והסכמתם, ברור שהשלטון היה מודע לגביית מס הגאבילה ולייעודו. מס זה היה מגולם במחיר הסחורה והיה מקובל כבר בקהילות היהודיות בחצי האי האיברי. עם הזמן, ככל שהורע מצבן

¹⁰⁶ הערבות ההדדית מודגשת בדברי ר' אהרן ששון "שסכום הכרג"א מכלם נגבה מן העיר כולה" (תורת אמת, קמט, קסב ע"ג). ובמקור אחר ביתר הרחבה. ראה שו"ת מהרי"ט, ח"ב, חו"מ, סב, עד ע"ד.

¹⁰⁷ ראה משפט צדק, ח"א, כה, צז ע"ג. על הרישום בפנקס הקהל בראשית המאה הי"ז ראה שם, ח"א, מח, קנז ע"ג; שו"ת מהרי"ט, ח"ב, אה"ע, יו, כ ע"ב. "ג'זיה תחסילי" משנת 1021 (=1612) מתאר מציאות שהייתה בוודאי שכיחה: סאלתי בן פפולה ראש ק"ק אוה"רי בבירה הצהיר בבית הדין השרעי בנוכחותו של בן קהלו יהודה בן יאסף כי עם פטירת אחיו כליף נרשם יהודה במקומו בפנקס הג'זיה, וכעת הוא חייב שמונה מאות אקצ'ה בעבור שתי שנות המס שחלפו מאז. הנתבע הודה כי נרשם בפנקס הקהל אך טען כי הוא שייך לקהל פורטוגל. שלושה עדים יהודים העידו כי יהודה היה מקהלי הסורגון וכי אחיו ואביו שילמו את מסייהם בק"ק אוה"רי ומאז ומתמיד ראש הקהל היה לוקח את הג'זיה שלהם. יהודה חויב לשלם, וכך נרשם בפנקס בית הדין (Istanbul, 1, p.17).

הכספי של הקהילות, גברה הנטייה להשתמש במס זה לגיוס כספים, שכן העלאת שיעורו וגבייתו היו קלות לביצוע. בהיות הגאבילה מס לא פרוגרסיבי היא, או העלאת שיעורה, עוררו התמרמרות מצד משפחות עניות מרובות נפשות. גאבילה על סחורות עוררה מחאות, בעיקר בקרב סוחרים יהודים זרים. הגאבילה הוחכרה על ידי הקהילה לכל המרבה במחיר (החוכר נקרא "גאבילירו", ועל פי רוב היה קצב עשיר), בדומה לשיטת האלתזאם שנהגה באימפריה. הקצבים היו מעבירים לגאבילירו את הסכום בהתאם לכמות הבשר שמכרו בחנותם.

ג. נוסף על הכנסות אלו יש להזכיר תרומות רווחים מנכסי הקדשות וקרנות הקדש, הכנסות ממכירת חזקות על הכנסות מעיסוקים, וככל הנראה גם מחכירת מקאטעת ה"בית אלמאל", כלומר בעבור הזכות של הקהלים לרשת את נכסיהם של נפטרים עירייים בתחומם (לפי שעה אין לכך ראיות מוצקות, אלא בירושלים).¹⁰⁸

סיכום

אך מעט ידוע על דרכי ההתארגנות של המגורשים שהגיעו אט אט לתחומי האימפריה משנת 1492 ובעשורים הראשונים של המאה הט"ז. בשנות השלושים הקהלים היו יחידה מגובשת ומובחנת בכל אחת מן הערים שהתיישבו בהן. מספר הקהלים היה כמובן ביחס ישר לגודלה של האוכלוסייה היהודית, ולעתים הגיע לעשרות. לקראת שלהי המאה גברו מגמות הפיצול והפילוג, ומספרן של הקבוצות הקהליות גדל עוד יותר. במהלך המאה הי"ז חלו תמורות חשובות בארגון הקהל ובארגון הקהילתי העירוני: הסולידריות בין חברי הקהל פחתה, וכך גם מקומו בחיי היחיד. המורשת המקורית נתעמעמה והלכה, והמוצא איבד מחשיבותו ומהיותו הגורם המשמעותי בליכוד החברתי, והקהל איבד את מקומו במוקד של חיי החברה. בשל הפיחות בחשיבות המוצא, ואולי אף ההשתייכות למסגרת הקהילית, ציבור רחב בחר לקשור את עצמו לגופים אחרים — חברות צדקה וחסד וחברות לימוד, וגילדות, שהיו מאז מוקד החיים החברתיים. בנוסף גברה חשיבותן של מסגרות ארגון מקומיות (שלימים ייקראו "ההשגחות", "הכוללויות"). המסגרות הקהליות הוסיפו להתקיים עד ראשית המאה העשרים, אולם הייתה זו מסגרת ריקה מתוכן ממשי. רק השם נותר, שם ששימר את זכרם של קהלי המוצא הקדומים הראשונים.

¹⁰⁸ בחינת עניין זה מחייבת בדיקת פנקסי חכירת ה'בית-אל-מאל שנשתמרו בארכיבים העות'מאניים. לפרטים אחדים על החכר הבית אלמאל של יהודי הבירה בשנות השישים והשבעים של המאה הט"ז ראה דברי דרלינג: L.T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*, Leiden-New York, Koeln, p. 128, 8. לעדות לנוהג זה בעיר כלשהי באימפריה ראה שו"ת מבי"ט, ח"ב, ספירה שנייה, קפג, קפב ע"א-ע"ב. ידוע כי בירושלים חכרה הקהילה את מקטעת הבית אלמאל היהודי, וזהו היסוד לתקנה המפורסמת בעניין ירושת נפטרים עירייים בעיר. ראה י' ברנאי, "תקנות ירושלים במאה השמונה-עשרה כמקור להכרת החברה, הכלכלה והפעילות היומיומית של הקהילה היהודית", א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 292-298. על תקנת העזבונות בירושלים, מקורה והתפתחותה ראה ריינר, הנהגת הקהילה בירושלים, ושם מראי מקומות. ראה גם כהן, יהודים בשלטון האסלאם, עמ' 70-66; כהן ופיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה ואיגרון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 61-62.